

ОЖИЕ БУСБЕК И КРАЯТ НА «КРИМСКИТЕ ГОТИ»

Ожие Гислен дьо Бусбек (Ogier Ghislain de Busbecq, 1522-1592)¹, фламандски благородник, пребивава от 1556 до 1562 година в Цариград като посланик на австрийския император Фердинанд I при двора на Сюлейман II Великолепни. Неговите описания на Турция, издадени под формата на четири писма, спомагат много за опознаването на страната от европейците и са четени с голям интерес от съвременниците му – но и от следващите поколения чак до сега. Преиздавани са многократно и са преведени на повечето европейски езици.² А в културната и политическата история на Европа той е оставил дълбоки следи с пренасянето от Турция на лалето и люляка, но преди всичко с „откриването“ следите от езика на «кримските готи», върху което негово откритие почиват всички познания на съвременната наука за този език.

А ето и съответният откъс от книгата на Бусбек в български превод:³

„На това място не искам да пропусна да отбележа какво научих за народа, който до днес населява Таврийския Херсон. Аз често бях чувал, че със своя език, своите обичаи, както и със своя външен вид и облик той издава своя германски произход. Затова още преди време изпитах желанието да видя негови представители и – ако е възможно – да намеря писмени свидетелства за него, но това досега не ми се удаде. Една случайност обаче задоволи поне отчасти моето желание. Когато веднаж двама пратеници от там дошли в Константинопол, за да представят от името на своя народ някакво оплакване до султана, моите преводачи се срещнали с тях. Като си спомнили за моята поръчка, те ги доведоха със себе си на обед. Единият беше с висок ръст, в лицето му личеше някакво благородство, подобно на фламандец или холандец. Другият беше дребен и с тъмен цвят на кожата – по произход и език грък, но от често общуване с тези хора беше придобил известни познания от тяхното наречие. Първият обаче беше придобил от съседството и общуването с гърците толкова много от техния език, че забравил езика на своя народ. На моя въпрос за природата и обичаите на този народ той отговаряше кратко. Каза, че народът му е войнствен, живее и днес в много селища, от които

татарският вожг понякога взимал осемстотин стрелци като елитна част на своята воиска. Каза и че двата техни главни града се наричат **Mancup** и **Sciuarin**.

Освен това той разказа много за татарите и тяхната варварщина; при все това трябва да са се намирали между тях не малко, които притежавали необикновена мъдрост. Така, ако ги запитат за най-сложни неща, те отговарят кратко, но точно. Затова турците право казват, че другите народи са записали мъдростта си в книги, а татарите са изгълтали своите книги и по този начин са запазили мъдростта в гърдите си и когато е нужно я изваждат навън, като дават божии предсказания. Освен това татарите имали най-мръсни обичаи: когато поставят чорбата на трапезата, те не взимат лъжици, а гребат с шепи. Хранят се със сурово месо от вече разложени коне, без да го готвят на огъня. Мръвките поставят под седлата на конете си и когато се запарят от конската топлина, те ги ядат със силни подправки. Техният вожг се храни на сребърна трапеза. Като аператив и десерт на обедата им служи конска глава — както при нас в началото и накрая се отдава почит на маслото.

Предавам някои от многото германски гуми, които той ми назова. Но поне още толкова имат форма, различна от нашата — дали това се дължи на естеството на туй наречие или причината е в ненадеждността на неговата памет, която той заменя с чужда? Пред всички гуми той постави в началото члена „*tho*“ или „*the*“. Еднакви или малко различаващи се от нашия немски език бяха следните гуми [*на първо място тук се дава записаната от Бусбек дума, а след това нейния латински (по Бусбек), немски (по М. Крамер) и български превод*]:

Broe / Panis / Brot / хляб
 Plut / Sanguis / Blut / кръв
 Stul / Sedes / Stuhl / стол
 Hus / Domus / Haus / къща
 Wingart / Vitis / Weinrebe / грозд
 Reghen / Plunia / Hegen / пазя, грижа се за нещо
 Bruder / Frater / Bruder / брат
 Schwester / Soror / Schwester / сестра
 Alt / Senex / alt (Greis) / старец
 Wintch / Ventus / Wind / вятър
 Siluir / Argentum / Silber / сребро

Goltz / Aurum / Gold / злато
Kor / Triticum / Korn / зърно
Salt / Sal / Salz / сол
Fisct / Piscis / Fisch / риба
Hoef / Caput / Haupt / глава
Thurn / Porta / Тър / врата
Stein / Stella / Stein / камък
Sune / Sol / Sonne / слънце
Mine / Luna / Mond / луна
Tag / Dies / Tag / ден
Oeghene / Oculi / Augen / очи
Bars / Barba / Bart / брада
Handa / Manus / Hand / ръка
Voga / Arcus / Vogen / гъза, лък
Miera / Formica / Ameise [флам. Miev] / мравка
Rinck, Ringo / Annnulus / Ring / пръстен
Brunna / Fons / Brunnen / кладенец
Waghen / Currus / Wagen / кола
Apel / Pomum / Apfel / ябълка
Schiete / Mittere sagita / schießen / стрелям
Schlipen / Dormire / schlafen / спя
Kommen / Venire / kommen / уда
Singhen / Canere / singen / пея
Lachen / Rider / lachen / смея се
Eriten / Flere / Weinen, kreischen [флам. kryteri] / плача, крещя
Geen / Ire / gehen / ходя
Breen / Assare / braten / пържа
Schuualth / Mors / Tod / смърт
Knauen Tag / errat ili, Bonus dies / Guten Tag / добър ден
Knauen / bonum / gut / добър

Някои гуми нямат нищо общо с нашия език, напр.:

Jel / Vita / Leben, Gesundheit / живом
Jeltsch / Viuus / Lebendig, gesund / жив
Jel uburt / Sit sanum / sei es gesund / наздраве
Marzus / Naptiae / Hochzeit / сватба
Schuos / Sponsa / Braut / невеста

Statz / Terra / Land / земя
 Baar / Puer / Knabe / момче
 Ael / Lapis / Stein / камък
 Menus / Caro / Fleisch / месо
 Rintsch / Mons / Berg / планина
 Fers / Vir / Mann / мъж
 Ada / Ouum / Ei / яйце
 Aно / Gallina / Huhn / кокошка
 Telich / Stultus / tŭricht / глупав
 Stap / Capra / Ziege / коза
 Gadeltha / Pulchrum / schцп / хубаво
 Atochta / Mlum / bŭse / лошо
 Wichtgata / Album / weiß / бяло
 Mycha / Ensis / Schwert / меч
 Lista / Parum / zu wenig / малко
 Schedit / Lux / Licht / светлина
 Borrotsch / Voluntas / Wille / воля
 Cadariou / Miles / Soldat / воин
 Kilemschkop / ebibe calice / trink den Becher aus / пий го гъно
 Tzo Warthata / tu fecisti / wie du getan hast / как го направѝ
 les Varthata / Ille fecit / er hat getan / той го направѝ
 Ich malthata / Ego dico / ich sage / аз казвам

Като му казах да брѝ, той започна: Ita, tua, tria, fyder, fyuf, seis, seuene, също както ние, фламандците. Това казвам на вас, брабантците, които си мислите, че говорите по немски, надувате ни се и ни се подигравате, че сме изговаряли лошо думата, която вие изговаряте Seven. Той продължи да брѝ нататък: athe, nune, thiine, thiinita, thunetua thunetria [или thuneiva, thunetria] и т.н. Двайсет изрече като stega, трийсет – treithyen, четиресет – furdeithien, сто – sada, хиляда / hazer. Изпя и една песен на своя език, която започна така:

Wara wara ingdolou:

Scu te gira Galizu.

Hämisclep dorbiza ea.

Дали това са готи или саксонци, не мога да реша. Ако са саксонци, те навярно са попаднали там по времето на Карл Велики, който разпява този народ по много краища на земята. Свидетелство за туй са още населените със саксонци градове в Седмоградско.⁴ Навярно той е прогонил най-дивите от

тях чак в Крим, където сред враговете те още се гържали за Христовата вяра. Ако пък са готи, мисля, че са живеели там в съседство с готите още от най-стари времена. И навярно нашето схващане не е погрешно, че най-голямата част от земите между остров Готланд и днешната Прокопия [Крим] някога е била населена с готи. Това обяснява и разните имена на готите – вестготи и остготи. И няма да сбъркаме ако кажем, че оттук светът е бил победоносно завладян и че огромният посев на варварите е дал богата жътва.⁵

* * *

Като е описвал приключението си с «кримските готи», Бусбек едва ли е могъл дори да предположи, каква „богата жътва“ ще дадат събраните от него 68 думи (и една песен!). И от тези думи учените германисти създават цял език, като посвещават на него стотици публикации.⁶

За непродубедения и безпристрастен читател е много трудно да отдели истината от лъжата – вярното от невярното – в разказа на «кримските готи», така както ни се предава от Бусбек. Но и може ли изобщо да има безпристрастен читател и наблюдател на целия комплекс от проблеми, свързани с «готите-германци» – с тяхната политическа и културна история, с техния произход и език, с тяхната писменост и религиозна принадлежност? А този комплекс от проблеми се определя само от един мит, лишен от каквито и да било основания и доказателства, без които науката престава да бъде наука. Неговото възникване е резултат на цяла поредица от недоразумения, за чието изясняване и изправяне науката разполага с недостатъчно доказателства и свидетелства – разбира се, ако нейната задача и цел е да търси и да намери истината, а не да служи на политически доктрини. Не считам за нужно да повтарям на това място още веднаж докъде германската политическа доктрина докара германския народ⁷. Митът⁸ за готите-германци – съжалявам, че трябва да употребявам тук тази дума, но не познавам друга по-подходяща – е залегнал дълбоко в основите на германската историография и филология. Той определя националното съзнание на германците: съзнание-то за тяхната национална принадлежност и национална идентич-

ност, за тяхното духовно и биологично превъзходство пред останалите народи. Той доведе до формулирането на теориите за „индогерманските езици“ и за мнимото „Велико преселение на народите в ранното средновековие“, а и до теорията за „висшата арийска раса“, основаваща се също на поредица от недоразумения, като дори за измисленото от германския филолог Шлайхер⁹ понятие „арийци“ липсват каквито и да било доказателства и свидетелства от исторически извори, а и от паметници на материалната култура. Също както такива липсват и за германска етническа принадлежност на народите, населявали Югоизточна Европа през първите векове на Новата ера, известни на античните автори под събирателното название «гети», което от края на III век сл. Хр. е заменено по конюнктурни причини с названието «готи»¹⁰ – а тази замяна на името е била добре известна на съвременните историци, които от тогава нататък, като споменават названието «готи», поясняват в своите текстове, че то се отнася за народа, познат на съседите му под името «гети».

Макар сам да не е германец по народност, Бусбек има същото предубеждение относно готите и тяхната германска етническа принадлежност – както всеки образован европеец от началото на XVI век до днес. И че готите са немци, той е също тъй сигурен, както е сигурен, че фламандците са фламандци и французите – французи. Това негово убеждение явно повлиява и върху заключенията му от срещата и разговора с двамата негови гости. Макар и след предаването на разговора, който води с гостите си за езика на „готите-германци“, да изказва и някои съмнения за тяхната народност, сам той вътрешно е *убеден*, той *знае*, че записаните от него думи *трябва* да са от езика на народа, населявал Крим до преди хиляда години, но и че този език е германският език. И какво по-силно доказателство от това, че две-три десетки от тези думи не само приличат на съответните думи от съвременния му германски език, но са и почти напълно идентични на тях? Или с други думи, на тяхната фонетика и съдържанието им тези хиляда години не са указали никакво въздействие: германците и днес казват по същия начин Stuhl, както Бусбек е предал в разказа си думата, съобщена от неговия информатор –

макар от начина, по който той записва тази дума, да не може да се познае дали тя е изговорена според книжовния език „шул“, или както тя се произнася в някои германски диалекти, „стул“, която форма е запазена в руския език и леко модулирала като „стол“ в българския език. Независимо от такава малка разлика в произношението, употребата на тази дума още от „готите-германци“ подразбира, че по местата, където през първите векове на Новата ера живеели сред номадите по Северното Причерноморие – за които се твърди, че дори са спали на седлата на конете си – те са били значително по-цивилизовани от съседите си и са седели на столове. И че дори именно те трябва да са научили на тази дума значително по-изостаналите си събратя от Източна, Средна и Западна Европа. Наред с думата *Stuhl*, според списъка на Бусбек има обаче и други думи, макар и не особено много, които трябва да са се запазили невредими в езика на „готите-германци“ и да са преживели без каквито и да е промени в своята фонетика епохата на „Великото преселение на народите“. Или може би дори са преминали от тук в езика на „събратята“ им? Ами останалите думи? Бусбек цитира още над петдесет думи, които нямат абсолютно нищо общо със съответните думи в съвременния германски език. И казва, че останалите думи, които му съобщил неговият информатор и които той не си записал, били значително повече на брой от записаните от него думи, приличащи и неприличащи на съвременните. Като оставяме настрана неговия пропуск, причинил безвъзвратна загуба на германската филология, ние все пак не можем да не се запитаме какви са били тези думи – естествено без да очакваме да получим някакъв отговор. Доколкото ми е известно, до сега още никой не се е опитвал да открие и техния произход при сравнения с лексиката на съседните народи – освен само един изследовател, който търси и намира връзка между думата *atochta* и хетската дума *hatuka*.¹¹ При това не само в тяхната фонетика, но и в значението им – независимо от това какво обяснение дава за тази връзка, която не е в духа на „индогерманската“ теория, понеже хетският (според германците „хетитският“) език предхожда с хилядолетия обособяването на кавказките езици.¹²

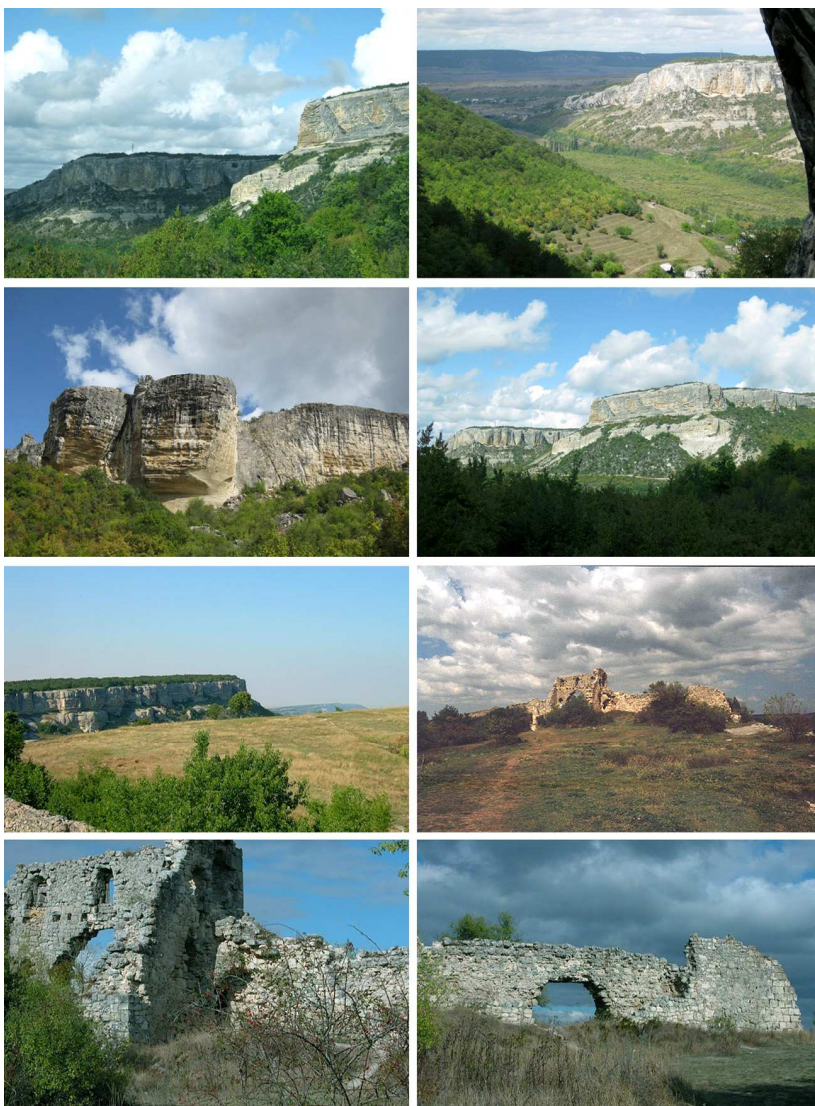
Липсата на интерес у изследователите към думите от „езика на кримските готи“, в които не се забелязва никаква връзка с познати думи от германския език, може да бъде обяснена до известна степен и от твърде ненадежния начин на тяхното предаване и записване.¹³ Между тези думи правят впечатление названията на двата главни града на «кримските готи». Така първото явно е предадено погрешно и е в действителност Мангът, а не Манкуп,¹⁴ както е записано от Бусбек и вероятно съобщено от неговия информатор – макар и да буди недоумение погрешното предаване на това название от човек, който се представя за жител на тази област, ако и от гръцки произход. Второто също е предадено неточно – то е записано от Бусбек Sciuarin, като би могло да бъде идентифицирано само със Сюрен.¹⁵ Съмнение предизвикват също и някои думи, записани с буквата „j“. В транскрипциите си Бусбек използва латинската азбука, която е твърде несъвършена за предаване на редица звукове от езиците на народите от Черноморския район през първите хилядолетия на Новата ера и не можем да не си зададем въпроса, какъв звук той е искал да предаде с буквата „j“ в думите Jeltsch и Jel, както тя се предава от немския преводач на книгата му и се изговаря съответно от немците като „й“. Но само от немците – всеки просветен съвременник на Бусбек ще изговори тази буква „ж“. И в дадения случай съответната дума се свързва с корена от праезика на цялото население на Евразия, чиито производни са подобни на „славянската“ дума «жыть»¹⁶. Но не и с корена на немската дума „Leben“ (живот).

Между големия брой от възторжени публикации върху езика на „кримските готи“, основаващи се на автентичността на разказа на Бусбек, има твърде малко, които се отнасят критично към доказателствената стойност на представените там материали. А тези материали съдържат достатъчно поводи за съмнение. Така германският филолог Масман още преди повече от век и половина поставя в една своя обширна студия редица въпроси, свързани с тях, които и до сега не са получили задоволителни отговори в последвалите ги изследвания.¹⁷ Естествено, първото несъответствие между посочените от Бусбек думи от езика на

«кримските готи» и представите на науката за старогерманския език, което Масман посочва, е наличието сред тях на много думи от съвременния немски език. Нещо повече: на съвременната наука са известни някои думи от старогерманския език за същите понятия, за които информаторът на Бусбек дава думи от съвременния немски език, различаващи се твърде много от тях.¹⁸ Не по-малко странно изглежда и обстоятелството, че в списъка на „готските думи“ се дава граничеца с невъзможното смесица от думи, присъщи на в основата си съвсем различни германски наречия, които при това нямат еднакъв произход, а и сега, въпреки обединяващата роля на официално установения от филологията немски книжовен език, в различните и значително отдалечени помежду си райони на германската държава се изговарят различно.¹⁹ Но и начинът, по който тези думи са изговорени от информатора със странна смесица на несъществуващи граматични форми при тях, поставя под съмнение твърдението му, че при своето непосредствено общуване с «кримските готи» той също е ползвал техния език. По всяка вероятност от нежелание да лиши напълно читателите на широко известното германско научно списание от илюзията за съществуването на «кримските готи», Масман не поставя и един друг не по-малко съществен въпрос: как другият гост на Бусбек „с осанка на благородник и напомнящ на истински фламандец“ е успял да забрави майчиния си език и го е заменил с гръцки, владеещ го поне в такава степен, че да може да раговаря с Бусбек. Но този въпрос не поставя сигурно по същите съображения нито един изследовател. На него ще се спрем малко по-нататък и дори ще се опитаме да му дадем отговор. Накрая на студията си Масман отбелязва, че нито един пътешественик няма да може през следващите столетия да забележи някакви следи от «кримските готи», последните от които трябва да са измрели или да са се смесили с останалото население и да са изчезнали като отделен народ заедно със своя език скоро след срещата на Бусбек.²⁰

Както Бусбек, така и много други германски автори след него, подкрепят предположението за наличността на „готи-германци“ в Крим със съобщението на Прокоп, който в средата на VI век

пише в своята *История на войната с готите (De bello getico)* за някакви „готи тетраксители“, останали в Крим след изселването на голямата част от този народ през IV и VI век.²¹ А туй съобщение, в което се казва също и че тези „готи тетраксители“ били християни и получили от Юстиниан епископ в отговор на молбата си към него, се повтаря от всички германски историци, подхранвано от засиления интерес към „готския език“ след „откриването Библията на Вулфила“ през последните десетилетия на XVI век.²² Тъй като С. Лесной/Парамонов в своята студия, поместена в първата част на този сборник,²³ разглежда изчерпателно въпроса за сведението на Прокоп и цитира изцяло съответния текст, тук ще се спрем само накратко върху неговите възгледи и заключения. Така той се опитва да коригира някои явни противоречия, възникнали там по всяка вероятност поради чужда намеса още при най-ранните преписи и смята, че местожителството на тези готи-тетраксители би трябвало да се локализира не в самия Тамански полуостров, а източно от него, в подножието на Кавказ. Тази локализация би довела обаче след себе си до редица други противоречия, чието изясняване и изправяне би изисквало специално изследване, при което всички доказателства за различните тези могат да бъдат само хипотетични. От друга страна, за локализирането на този народ именно в югозападната част на Крим ние разполагаме и с други сведения – на първо място многократно споменавания от различните автори тяхен главен град Мангут/Мангът/Мангът, включително от информатора на Бусбек, макар и неточно записан от последния. Но крепостта на Мангът и районът около този град се споменава в още две, макар и значително по-късни съобщения в научната литература, които заслужават повече внимание. Още в сведението на Прокоп става дума за някакъв твърде *малоброен* народ – от там и названието „тетраксители“, което няма да срещнем при никой друг античен автор и чийто превод не означава нищо друго освен именно „малък“, „дребен“, и то в смисъл на малоброен. За тези малобройни готи споменава и Йордан (*Getica* 267)²⁴, нарича ги *goti minores*, като добавя, че някога те били огромно племе (*populus imensus*), имали епископ и примас Вулфила, който за тях създал

Мангът / Мангут на Крим
Развалини от крепостта
(Фотоснимки: Интернет)

азбука и че живеят в Мизия, населявайки местността около Никопол в подножието на Хемус. Че названията „малоброен“, „многоброен“ и дори „огромен народ“ са твърде относителни, не е необходимо тук да доказваме – нека българският читател сам съобрази какъв огромен народ са могли да приютят околностите на римския град *Nicopolis ad Istrum* недалече от Търново. Повече от 70 години в този район се правят археологически изследвания, които не позволяват да се извлекат каквито и да било заключения относно населението му през ранното средновековие – също както и в мнимата „готска“ крепост при с. Садовоц, Плевенско.²⁵ Но това се отнася и до археологическите изследвания в Крим и останалите райони на Северното черноморско крайбрежие, където и до сега, 50 години след публикацията на Лесной, след не по-малко грижливи разкопки отколкото в България не са открити никакви следи от материалната култура, които биха могли да бъдат приписани на някакви германски племена, нито надписи на германски език или сведения за топоними от същия език. Но надписи, произхождащи от готите или свързани по някакъв начин с тях, както и известия за стари топоними, са били открити, и то не само в този район, а и в другите райони по пътя на готите към Северна Африка през VI век.²⁶ Тези надписи и топоними обаче нямат нищо общо с германския език: те всички са на езика на местното население от този район, считан от някои за „скитски“, „сарматски“ и дори „славянски“, макар и повечето от думите в този език да откриваме още в езика на хетите (или *хетитите*, както ги наричат германските изследователи, за да не си помисли някой, че този етноним може да има нещо общо с етнонима *гети*). И надписите, и изобщо писмените паметници на този език са от преди пет хилядолетия – три и половина хилядолетия преди да се появи в историческите извори „етнонимът славяни“.²⁷

Ако и изследванията в района на Мангът в Крим да не са открили повече останки от готите-тетраксити на Прокоп, други сведения на пътешественици за неговото население ще могат обаче да ни помогнат да си изясним и този въпрос – макар и съвсем не в полза на тезите на германските автори.

А повечето от тези пътешественици са били германци и са направили всичко възможно, за да издирят остатъците от своите сънародници в Крим – но без успех. Те са чели или слушали за сведението на миноритския монах Вилхелм де Рубрук, посетил в 1253 година Крим като пратеник на френския крал Лудвиг IX при монголския велик хан Мангушан. И според него, там, в една крепост при Херсон, имало „**готи, чийто език е тевтонски**“ (*Goti, quorum ydiuma est Teutonicum*)²⁸ – а повечето изследователи тълкуват думата *тевтонски* като *германски* език, макар и Рубрук изрично да отбелязва, че този език е „**същият като руския, полския, чешкия, словашкия и словенския**“. И това е езикът, говорен от местното население почти в целия район на север, запад и юг от Черно море. Сред свидетелите, че туй население е говорело един и същ език, макар и в отделни, но близки помежду им диалекти, на първо място е Херодот²⁹, който посетил в родината им представители на този народ чак до най-отдалечените райони, обитавани от това население на север и запад от Черно море. Пет века по-късно това сведение на Херодот ще повтори и бележитият римски поет Овид,³⁰ прекарал последното десетилетие от своя живот сред „скитите, траките и сарматите“ на северозападния черноморски бряг, чийто език той научава и на него дори пише стихове. Още четири века по-късно Приск³¹ ще посети двора на Атила и не само ще говори на *същия* език с великия вожд на хуните, но ще отбележи в своите записки изрично, че на този език, т.е. скитския или гетски език, говорят там и всички останали, включително „готските“ вождове. Но и за „готския“ историк Йордан неговият народ и неговият език е гетският – а историята си той пише на латински език, за който признава, че не владее тъй добре. И в нея се занимава с „произхода и делата на *гетите*“, а не на *германците*, които той нарича *алемани*, а тяхната страна, *Германия*, граничи със страната, в която живее неговият народ. За езика и писмеността на този „скитски“ език пишат и двама от най-бележитите християнски учени на средновековието, св. Йероним³² и Храбан Мавър.³³ А един съвременник и сънародник на последния, Валафрид Страбо, абат на най-големия *германски* манастир, сам посетил земите на скитите, т.е.

днешна Добруджа, свидетелствува, че местното население през първата половина на IX век изпълнява богослужението на *своя език*, а не на неговия, германския, език, както тълкуват думите му немските автори.³⁴ За непредубедения читател сигурно би било интересно да види с какви обяснения тези автори правят всичко възможно, за да обезсилят документите и свидетелствата на съвременниците на събитията. А туй са безброй съобщения в историческите извори – включително известието на фламандеца Рубрук, който потвърждава, че *тевтонците* (не *германците!*) говорят на един език с русите, поляците, чехите, словаците и словенците.

Следи от някакви германци-готи няма да открие и известният германски учен на служба при Екатерина Велика Петер Симон (Пьотр Симьонович) Палас³⁵ – на неговите изследвания ние ще се спрем подробно по-нататък, понеже те ще ни помогнат най-много да решим въпроса за изчезналите готи.

* * *

Аз съм далеч от мисълта да правя каквито и да било опити за изследване етимологията и морфологията на думите в списъка на Бусбек, колкото примамлива да изглежда на пръв поглед възможността да се изяснят някои от въпросите свързани с тях. Днес науката разполага с достатъчно много автентични материали, развенчаващи мита за «кримските готи», за да си губим времето в спорове и да гадаем, дали тези думи могат да имат нещо общо с езика на племената, обитавали Средна и Западна Европа през първите векове на Новата ера. През изтеклите четири века и половина, последвали записването на думите от Бусбек, също както и преди това, в цялата територия от Северен Кавказ до средното течение на Дунава не е открит нито един единствен надпис на езика на някакви «*кримски готи-германци*», както и нито един едничък паметник на материалната култура, който да потвърди по някакъв начин изказваните предположения, че народът, населявал този район, е бил германски.³⁶ Напротив: през последните години са разчетени вече голям брой рунически надписи³⁷ не само в този регион, но също и на някои предмети от малката метална пластика, пръснати по цяла Средна и Източ-

на Европа и считани досега за произведения на германското средновековно изкуство, а като такива излагани в музеите по цял свят и показвани на безброй изложби. Репродукции от тях ще открием по всички енциклопедии и истории на изкуството с обяснението, че те представят големия германски принос в средновековната култура, като много често ще срещнем при техните описания и съответния репертоар от метафори, свързващ техния външен вид и семантиката на техните изображения с „духовния и образния свят на германския народ“ и с „високите идеали на германската арийска раса, отразени в изображенията на орли“, които вдъхновяват и германските скулптори от началото на втората трета от миналия век за техните монументални гранитни пластики. Въпреки това и до днес не спират нито археологическите изследвания по цялата територия на района, включително на нашата родина, нито публикациите на нови поредни хипотези, с които да се изтъкнат неизвестни досега мними доказателства за германската теза. До неотдавна на един дъх с името на Бусбек се споменава и името на бележития германски пътешественик и изследовател Енгелберт Кемпфер,³⁸ който „по време на своите пътешествия бил потвърдил разказа на Бусбек и сам успял да открие остатъци от кримските готи“ – а че това е просто фикция можа да се установи едва в последно време, след издаването на събраните му научни трудове и писма, в които той се позовава на Бусбек за езика на «кримските готи», а сам нито е ходил в Крим, нито пък се е срещал с представители на неговото население.

Но нека се върнем отново на разказа на Бусбек. Съмнение будят не само външните обстоятелства – описанието на двамата му информатори, от които единият, и то именно разговорливият, дори не се е представил за принадлежащ към този народ, а от общуването с него бил научил някои думи от езика му. Затова пък другият не знаел вече нито дума от езика на своя народ. И тук възниква въпросът: на какъв език той е общувал с този народ? На гръцки? – Че кога и от кого е могъл да научи неговият народ гръцки език, който са говорили през XVII век в Крим

твърде малко граждани от бившите гръцки колонии.³⁹ И как не познава дори и имената на градовете в областта, в която живеел със „своя народ“? Тъй както е описан разговорът от Бусбек, не може да се разбере какво е казал младият «гот» – очевидно по гръцки, защото Бусбек е познавал добре този език и за него не се е нуждаел от преводач. Но и какво е казал тъй сладкодумният „гръцки гот“, освен „готските думи“ и тяхното значение. А тези думи представляват и най-голямата загадка от описания разговор. Че между тях има трийсетина, напомнящи повече или по-малко на думи от различни наречия на немския език, е вън от съмнение. А останалите? Бусбек казва сам, че е записал по-малко от половината, защото тези думи не му говорили нищо. Но и от записаните по-малко от една трета могат да се свържат с немски думи – при това повечето от тях са със същите корени, както и думи от различните езици, говорени от местното население. И без особено затруднение ще открием същите корени дори в думи от нашия сегашен език, което съвсем не означава, че българските думи възникнали под германско влияние, защото именно тези думи – напр. «jet/jit» – са от лексиката на първоначалното население на нашите земи.⁴⁰ Доколкото ми е известно, почти няма изследовател-германист, който да не е забелязал, че както в публикуваните от Бусбек думи, така и в текста на така наречената „Библия на Вулфила“ се съдържат особености от западните или северозападните немски диалекти, включително известните под названието Niederdeutsch или Plattdeutsch – т.е. диалекти от най-отдалечените спрямо Крим и нашите земи географски области.⁴¹

Няколко думи от списъка на Бусбек и по-специално от онези, които свидетелствуват за техния германски произход, събуждат обаче напълно оправдано съмнение за тяхната автентичност. И туй съмнение не идва от това, че те не са от германския език. Напротив, това са несъмнено *немски* думи, но думи от *съвременния немски език*: от *Лутеровия книжовен немски език*, тъй както този език се говори днес от всички германци, независимо от някои малки отклонения в произношението, характерни за разните немски диалекти. И това са повечето думи, посочени в първия

списък. А малката разлика при предаването на останалите думи в този списък от техния книжовен правопис произлиза само от това, че те очевидно са заучавани по слух с всички грешки, произлизащи от небрежното им произнасяне. И ако езикът на германите от Западна Европа съдържа поне няколко дузини думи, останали напълно непроменени, или променили се за тези хиляда години по същия начин, както посочените в първия списък на Бусбек думи от езика на „кримските татари“, това би било изключителен, за да не кажем напълно невероятен феномен, който не би могъл да произлезе при положение, че този език не е бил фиксиран на писмени паметници. А поне това може да се счита днес за напълно установено: от така наречените „германоезични кримски готи“ няма запазен по цяла Югоизточна Европа, където се твърди, че са живели кратко или продължително време, нито един единствен надпис – дори и на погребална плоча или надраскан на стена, тухла или камък. Но и съдържанието на някои от тези думи внася съмнение за тяхната автентичност – ако те са остатъци от езика на „старите германи“, за които се твърди, че в VI век, т.е. хиляда години преди срещата на Бусбек с неговите информатори, са се преселили в Западна Европа и са прекъснали напълно връзката си със своите мними роднини в Крим. Такива думи са напр. Stuhl (стол) и Brot (хляб), но също и Korn (зърнени храни), за които можем да бъдем сигурни, че не са се употребявали от номадските народи, населявали Северното Причерноморие през първите векове на Новата ера, за чийто бит и всички подробности свързани с него ние сме добре информирани от съвременните писмени източници, според които тези номади са спели на седлата на конете си и по думите на историка Амиан Марцелин (IV в.) се хранели по същия начин и със същата храна, както техните правнуци от разказа на посетилия Бусбек «кримски гот».

Ненадежният начин, по който са ни предадени думите от езика на «кримските готи», е една от причините, в публикациите за тях изследователите да се въздържат да изказват мнения за етимологията на „негерманските“ думи – и се изследват само „германските“. При това никой не обръща внимание или по-скоро

избягва да спомене, че докато някои от тях поразително приличат на думи от съвременния немски език, независимо дали те са от книжовния език или се употребяват в някои диалекти, (напр. Broe, Plut, Stul, Hus, Bruder, Schwester, Tag, Alt, Stern), другите нямат никаква връзка със съвременния немски език. При това вторият тип думи не се отнасят за по-особени и рядкосрещани предмети или понятия, чужди на ежедневието. И странното не е, че такива важни думи са запазили своята фонетика и са останали чужди и непонятни за съвременния човек, а че наред с тях ни се цитират думи, които не само в XVII век, но и днес се употребяват по същия начин в Германия. Това явно е усъмнило и Бусбек, за да изкаже предположение, че може да са попаднали и по друг начин в речника на неговия информатор – който при това с отличната си езикова памет и голяма общителност би могъл да усвои и някои думи от съвременния немски език, донесени в Турция от пленници през многобройните войни от последните три века. И да усети със своята вродена хитрост, че тези думи ще може да превърне в някоя и друга звонкова пара.

Колкото ненадежно и да са предадени „негерманските“ думи, те заслужават повече внимание и изследването им носи резултати, които ако и да не подкрепят тезата за техния германски произход, то несъмнено ни насочват към една друга следа. Докато германските филолози от Якоб Грим нататък обръщат всички писмени извори, за да търсят в тях думи и имена от езика на „готите“, като не пропускат да претърсят всички извори, свързани с историята на християнството в нашите земи и ги транскрибират и тълкуват както им е угодно,⁴² един немски палеолингвист показва къде трябва да се търси произхода на тези думи.⁴³ И това е езикът на малоазийските хети/гети чиято писменост става достояние на науката едва от 1970-те години. И в този език един друг известен изследовател, този път руски, посочи в цяла поредица свои публикации и през последните две десетилетия на миналия век тесните връзки с езика, говорен по нашите земи от най-дълбока древност.⁴⁴

„Не за героични дела ще разказват следващите страници, нито за подвизите на исполини, за тяхното безстрашие и за славните им победи. Няма да разказват също и за създаването на велики империи и за блестящото разгръщане на политическата им мощ. Но и безмълвното и безшумно угасване на разбитата държава на могъщия и прославен народ, както и неговата многовековна борба за висшите блага в живота на този народ — неговата вяра и неговият език — сред прелятствията и пречките, поставени му от изменчивата съдба, заслужават интерес и ще бъдат предмет на изложението им.

Готите в Крим са съставляли част от големия народ, изпълнил със славата си в миналото Стария свят и чиито крале изградили смело с меч и юнашки юмрук своята държава върху развалините на световната римска империя. А съдбата на кримските готи е също тъй трагична, както съдбата на техните сънародници в далечния запад. Защото очевидно една и съща зла звезда е определила съдбините на целия им народ.

Готите са били несъмнено най-надареният народ през епохата на Великото преселение на народите. Християнството обхваща техните среди и се утвърждава между тях далеч по-рано, отколкото при другите германски племена през тази дива епоха; високоразвитата гръцко-римска култура намира у тях също далеч по-дълбоко разбиране и по-силно пригаждане, отколкото това е при дивите франки и грубите лангобарди или труднообразителните алемани. Имена, като тези на Теодорих или на Тотила, са озарени от блясъка на толерантността и хуманността, без да скъсат ни най-малко със смелостта. [...] И именно на този най-даровит от всички германски народи не е било отредено да създаде трайна държава — също както и на най-близките му по кръв сродници: вандалите, ругите и херулите. След краткотрайно, но богато на подвизи съществуване на техните държави те всички падат подир смела борба на живот и смърт под ударите на могъщите си противници. Битката при Везувий в 555 година туря край на империята на Теодорих, в която битка Нарзес, военачалникът на Юстиниан, разбива владичеството на готите в Италия и унищожава изтощените от продължителни войни герои почти до последния човек. Наистина, империята на визиготите в Испания продължава още своето съществуване и надживява Великото преселение на народите, но само за кратко време. Вътрешно отслабнала, тя пада под грубия натиск на мюсюлманския фанатизъм и годината 711, в която става битката при Xeres de la Frontera, бележи пълното унищожение на господството и мощта на готите.“

Тези думи пише бележитият немско-руски изследовател от края на XIX век Фридрих Браун в края на изследването си⁴⁵ за последните готи-германци, „изчезнали безследно и завинаги от историята и от нашата планета“. В тях истината и неистината, действителността и недействителността, са до такава степен преплетени помежду им, че водят неминуемо читателя до пълно заблуждение, при което той губи окончателно ориентировка и остава в недоумение – и туй положение се поддържа съзнателно и последователно едва ли не от всички историографи в течение на много векове. Както и останалите германски и негермански тълкуватели на историческите извори за епохата на така нареченото „Велико преселение на народите“, този автор също не прави разлика между елитната армия на многонационалната антиримска коалиция начело с Теодорих и неговия двор, които са се установили в Равена, и останалия «готски» народ. А къде е по това време този народ? Къде са жените, децата, старците, добитъкът? Къде са народите и на останалите съюзници от тази коалиция? Повечето от тях си остават по местата, които те населявали в течение на много векове преди започването на това мнимо преселение – освен хуногондурите-маджари, които ще се преместят едва през X век от старите си земи северно от Черно море в сегашната си родина. А както видяхме в първия раздел на този сборник, по-голямата част от народа, известен под названието «готи» или «вестготи», т.е. изселилите се под натиска на римската експанзия гети, се завръща в родината си още след битката при Адрианопол в 378 година, като се заселва в Дунавската равнина, Добруджа и Тракия. И си остава по тези земи до ден днешен – въпреки всички превратности на историята. От този момент нататък укрепената граница на източната римска империя се премества от Дунава в близката околност на Константинопол, а охраната на лимеса от нежелани чужди заселници се поема от тъй наречените федерати – и това е самото местно население, което продължава да си живее по своите земи както преди присъединяването им към римската империя. С жените, децата, старците и добитъка, но и с по-голямата част от мъжете, защото те не са съставяли елитната армия и не са участ-

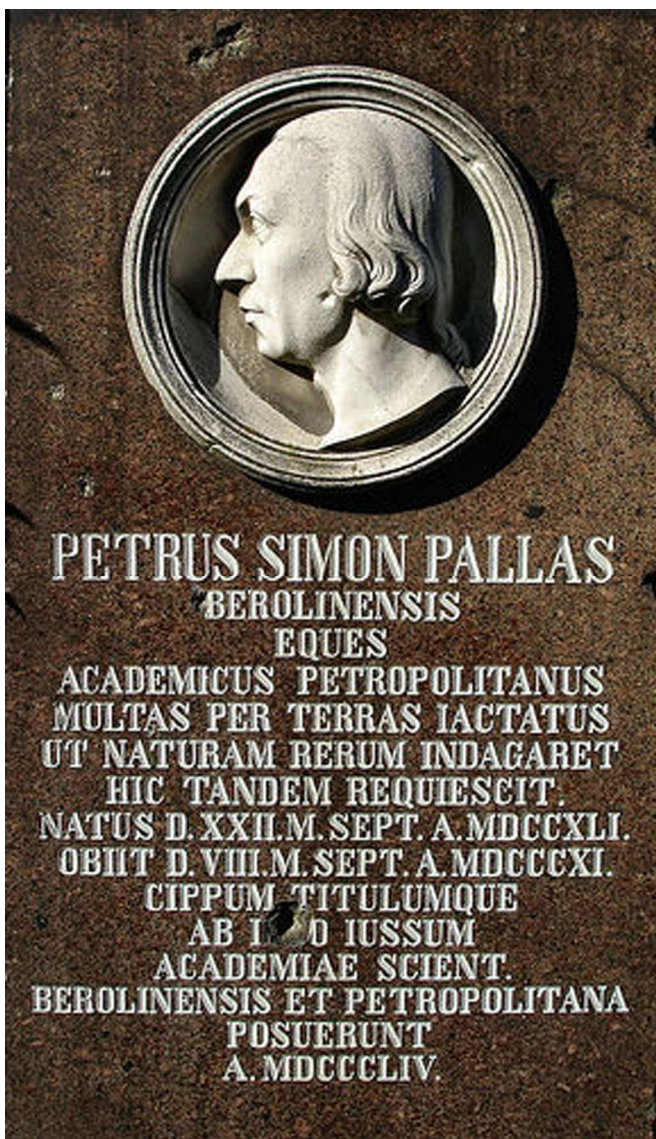
вали в походите към Рим, нито към Испания и Африка. И само едно столетие след разгрома на империята на Теодорих в централната част на Балканския полуостров възниква българската държава – именно нейното възникване поставя края на епохата, която историците са нарекли „Велико преселение на народите“. Така че за изчезване или дори за измиране на цял един народ не може да става и дума – независимо от това какво име ще му дадат историците: траки, гети или готи. Както не може да става и дума за новозаселване на тези земи от друг или други народи – също независимо от това какви названия ще им бъдат дадени: „славяни от блатата в Полесието“ или пък „прабългари от Монголия или Памир“.

Но внимателното прочитане на разказа за последната битка на готите в подножието на Везувий показва, че не е вярно и многократно тиражираното в германските исторически съчинения сведение за загиването на цялата готска войска – а туй опровергава сам Прокоп в книгата си за Готската война, която при това е единственият сигурен източник за развоя на събитията.⁴⁶ И преживелите битката си отиват по домовете – голяма част от тях ще се завърнат по-късно в своята стара родина отсам Дунав. А както твърдят информаторите на Бусбек, малка част остава в Крим и германските автори оплакват горчиво тяхното „безследно изчезване“ през следващите векове. Но че германските учени и тук също грешат, показват произлезлите с тези «кримски готи» два века по-късно събития, които не само са засвидетелствувани от свидетели с несъмнена достоверност и безупречна репутация, но и от архивни документи, публикувани с най-големи подробности и по всички правила на историографията.

Малко по-горе беше вече споменато името на бележития германски учен – географ, етнограф и филолог – Петер Симон Палас, когото Екатерина Велика (1766-1796) довежда през 1767 година в Русия и десет години по-късно му поверява поста „историограф“ при Петербургската Академия на науките, както и проучването на руската география във връзка с издирването на природните ресурси на страната като източник за нейното стопанство. Но руската императрица използва също и особено голяма-

та компетентност на този учен в областта на филологията, като му възлага окончателната редакция и подготовката за печат на един огромен проект, започнат още от Петър Велики по препоръка на Лайбниц – съставянето на сравнителен речник на 285 думи от 200 езици на земята⁴⁷. След второто си пътешествие в Крим през 1792 година, свързано с проучване историята и природата на Южна Русия, Палас представя в 1795 година на императрицата своето *«Краткое физическое и топографическое описание Таврической области»* и иска разрешение да се засели в Крим, където да завърши научните си трудове. Екатерина Велика му подарява две села с принадлежащата към тях земя в Айтодорската и Судакската долини, заедно с къща в Симферопол при запазване на заплатата му като член на Академията. В 1795 година Палас се заселва там със семейството си и подготвя за печат този свой труд, публикуван за първи път на немски език в 1800/1801 година, а след това и в руски превод.⁴⁸

Тези на пръв поглед излишни и нямащи нищо общо с историята на кримските готи-тетраксисти подробности в действителност ще изиграят най-важната роля в решаването на продължил един и половина хилядолетия спор за етническата същност и съдбата на този народ. Защото Палас не само, че се заселва на същото място, където според Прокоп и Йордан живял в V век този народ, но и в непосредствена близост до развалините от неговия главен град Мангът, чието название споменава и информаторът на Бусбек. И той ще се помъчи като единствен между останалите участници в спора професионалист географ, антрополог, но и филолог, да обясни загадката. А това, че загадката за „готите-германци“ разрешава именно германец, специалист и по трите научни области, придава най-голямата тежест на неговата компетентна присъда. Защото този път преценката не се прави нито от фламандци, сирийци, гърци, руси или каквито и да било други негермански съвременници, нито пък от сегашни автори, коментиращи свободно и безотговорно кой както си иска съобщенията на историци и пътешественици от миналите векове. Тя се прави от един голям германски учен, от когото би трябвало да се очаква пръв да разпознае физическия тип и езика на своите

Петер Симон Палас
Надгробна плоча в Берлин, Кройцберг

сънародници, ако би доловил сред местното население, живеещо в тази област от много векове, дори най-слаби следи, които биха го свързали с тях. Въпреки задълбочените си познания по антропология и лексикология обаче и той не може да определи точно нито антропологическия тип на своите съседи по местожителство, нито дори техния старинен и непознат език, различаващи ги основно не само от познатите му европейци, но и от татарите, населяващи същите места. И Палас ни дава подробно описание на техния странен външен вид: «Планинските татари от трите села — Кикинеуз, Лимен и Семейс — се отличават със своята странна и необикновена външност: Много продълговатото им лице, дългият орлов нос и твърде издължената глава, сплесната при сколуфите, им придава смешен вид и най-малко безобразните между тях приличат на сатири. Професор Хакет, комуто аз съобщих за моите наблюдения по време на посещението му в Крим, в едно от своите писма ми обърна внимание на едно място в Скалигер, което може да има отношение към странния вид на главите у жителите на тези места. Той пише: „Генуезците са наследили от своите предци, маврите, обичая да притискат главата на новородените при сколуфите и макар този обичай да не съществува вече, те още от раждането си са сходни по дух и тяло с терситите [sic]“. Аз не искам да взема решение, дали жителите на тези села произлизат от древните генуезци, преселили се в Крим, или от някаква друга народност, уединила се в дивите планини на Южен Крим и запазила своя странен външен вид. Но учудващо е още и това, че тези татари почти винаги имат много светли ръжгиво-червеникави, червеникави и дори съвсем руси коси и бради, което е необикновено за Крим.»⁴⁹

Академик Палас ще се откаже да вземе някакво решение и за езика на този народ, като дори няма да го спомене сред стотиците повече или по-малко познати езици на земята, включително разните германски наречия, чиято лексика той разглежда в сравнителния речник с компетентност, каквато трудно бихме открили между изследователите в следващите два века. Той обаче ще отхвърли най-енергично твърдението на Бусбек, че цитираните от него думи могат да имат нещо общо с езика на някакви германци от V век и основание за това негово отношение му дава не само пъстрата смесица от думи, принадлежащи на разни наречия и епохи, а преди всичко огромното разнообразие от

етноси и тяхната смес в най-южните области на Русия. По време на своите пътувания в тези области, той среща и голям брой етнически германци, които обаче са се заселили там едва през последните два века и нямат нищо общо с някакви древни германи, а и езикът им отговаря на съвременните германски наречия. Както обаче той изрично подчертава, сред това население се среща и значителен брой евреи, говорещи на така наречения «jiddisch» – произлезлия от среднонемското наречие разговорим език на евреите от Източна Европа, смесен с елементи от разни семитски и славянски говори. А по времето на Палас и особено през следващото столетие този език ще придобие в Северното Причерноморие и на север от този район чак до Полша извънредно голямо разпространение, което ще даде повод не само на редица други изследователи да подкрепят това предположение на Палас, но то да стане и една от най-бурно разискваните теми по време на Шестия Археологически конгрес в Одеса през 1884 година,⁵⁰ поставена на дневен ред още преди това от проф. Владислав Норбертович Юргевич.⁵¹

Ако и по този начин да се изяснява до голяма степен произходът на попадналите в списъка на Бусбек „готски“ думи, за етническата принадлежност на описаните от Палас тъй странни негови съседи, живеещи на територията, обитавана едно и половина хилядолетие преди това от «готите-тетраксити» и за техния език ще трябва да търсим – и ще намерим! – друго разрешение. А за него ще ни помогнат събитията, развили се на същите места две десетилетия преди заселването на Палас в Крим. И тъй като тези събития са твърде прецизно документирани по всички правила на установената още от Петър Велики руска бюрократична система и дори публикувани, ние трябва само да цитираме съответната публикация, подготвена също по всички правила на съвременната наука от един учен, съчетаващ добродетелите – но и недостатъците! – на руско-немската историография: живелият до 1917 година в Русия, а след това в Германия руски учен от германски произход, Фридрих Браун, на чието име ние вече се натъкнахме малко по-горе. Този извънредно съвестен и прилежен учен ни е оставил две от най-подробните и трудоемки из-

следвания за «кримските готи» – ако и да не е успял да извлече от огромния събран материал най-логичните заключения, от само себе си натрапващи се на всеки, способен сам да мисли, а не да повтаря чуждите заключения. А тези две изследвания са посветени на две от най-важните теми в историята на този народ: писмените извори на древните автори, отнасящи се за неговия произход и неговата етническа същност,⁵² и проблема, свързан с неговото „безследно“ изчезване.⁵³ За решаването на този проблем ние ще използваме събрания с грамаден труд материал от Фр. Браун – но той ще ни доведе до съвършено различни изводи от неговите, а читателят ще може и сам да си извлече от там своите заключения, след като преди това се е запознал с цялата проблематика, свързана с така наречените готи, но и с нашата и с германската история.

На 16 юни 1778 година митрополит Игнатий, представител на християнското население в Крим, по това време подвластно на Кримския хаганат, подава подписаната от него петиция до руската императрица Екатерина Велика с молба да бъде разрешено на неговата епархия преселването в руската империя, за да може да изповядва свободно своята православна вяра, необезпокоявана от чуждоверците-мохамедани, съставлящи преобладаващата част от населението на Крим.⁵⁴ Малко след това, през месец юли,⁵⁵ бива връчена още една молба за помощ и материална подкрепа, включваща също компенсация за изоставените от преселниците домове и имоти, както и за средства за покриване на разходите по преселването, а също и земя до Азовско море, където да бъде осигурена възможността да я обработват и да отглеждат добитък и пчели за препитанието си, като бъдат освободени от данъци и други тежоби, включително от военна повинност, за срок от десет години. Молбата включва и иск за уреждане положението на архиепископа, като бъде поставен в пряка зависимост от Светия Синод на Руската православна църква.⁵⁶

Императрицата великодушно се отзовава на тези молби и възлага на своя главен съветник княз Потьомкин да уреди всички формалности, свързани с преселването на тези поданици на Кримския хан в нейната империя. Потьомкин от своя страна

натоварва с изпълнението на тази задача командира на Южната армия генерал поручик Александър Василиевич Суворов, който успява в невероятно кратък срок да организира и реализира това преселване, като още на 18 септември същата година той рапортува за изпълнението на своята задача с подробен доклад, в приложение на който дава и всички данни за броя и националната принадлежност на преселниците по предишното им местожителство и новите места, където те биват заселени.⁵⁷

Всички тези документи, съдържащи най-подробни сведения за преселниците и разходите по преселването им,⁵⁸ дадени в приложение към доклада на генерал поручик А. В. Суворов, Фридрих Браун открива в Научния архив на Генералния щаб и публикува в изследването си за съдбата на «кримските готи». Това ни освобождава от излишно повторение на много подробности, след като рядката и намираща се досега в твърде малко обществени библиотеки публикация е преиздадена наскоро във факсимиле на CD ROM и направена достъпна за всички заинтересувани от тези материали.⁵⁹ Затова предаваме тук тези данни още веднаж твърде редуцирани и обобщени, както следва:

Общият брой на преселниците е 31,386 души; повечето от тях са отбелязани във ведомостта като гърци – общо 18,391 души или 58,5 %, последвани от 12,611 арменци (41,7 %), 219 грузинци (0,7 %), 161 власи (0,6 %) и четирима с неопределена народност. На преселниците са раздадени 730,055 десyatини земя, за тях е основан града Мариупол по името на изоставеното в Крим седалище на митрополит Игнатий Готийски и Кафийски, запазил до смъртта си в 1786 своята титла, която след това няма да бъде наследявана, а той ще получи в дар и огромната за времето сума от 6,550 рубли (равна на цената на триетажна къща в центъра на Петербург). Но обдарени ще бъдат и двамата други свещеници: арменският поп Маргос ще получи 2,820 рубли, а католическият патер Якоб – 1,250. За покриване на разноските само по преселването хазната отпуска сумата 130,000 рубли – което събужда напълно оправданото подозрение, че от тази голяма сума са се възползвали и някои междинни инстанции.⁶⁰

Сред всички тези напълно скучни за читателя подробности за преселването на потомците на «кримските готи» има обаче едно интересно сведение, което накрая ще хвърли известна светлина върху техния „гръцки“ произход. Защото още след преселването им ще се окаже, че повече от половината „гръци“ не знаят нито дума гръцки език, а малко по-късно, след подробното изследване на лексическия капацитет у „говорещите гръцки език“, извършено от проф. В. Григорович и снабдено с голям брой примери,⁶¹ ще се окаже, че и техният „гръцки“ език има твърде малко общи черти с туй, което обикновено се разбира под това название, а представлява в действителност широко разпространеният не само в Северното Причерноморие, но и по целия Левант пазарски жаргон, един вид *lingua franca*, който се използва от най-долните слоеве на населението и не може да служи за определяне на етническите му особености. А това обстоятелство ще принуди неговия пастир, митрополит Игнатий, да учи на стари години татарски език, за да може да проповядва Божието Слово на своето паство, което той ще стори в своята междуременно станала прочута проповед на 13 ноември 1781 година в Мариупол, останала като прецедент без повторение в историята на Руската православна църква.⁶²

* * *

На това място приключват издирванията на предимно немските автори. А тези изследвания са насочени само към следите от германски език сред местното население в Югоизточна Европа, но не и към неговите етнически особености. Немските автори са убедени, че прадедите на туй население са митичните „скандинавски готи“, заселили се по същите места преди почти 2,000 или дори повече от 3,500 години – броя на годините те изчисляват въз основа на различните интерпретации на сведенията в считания от тях за абсолютно автентичен източник за тяхната история. И то независимо от обстоятелството, че авторът на тази история, Йордан, изрично отбелязва както в заглавието, така и в заключителните думи на своето съчинение, че то се отнася за историята на *неговия* народ, а неговият народ са *гетите* и тези *гети* нямат нищо общо с германските народи, наричани от него

алемани и *германи*, живеещи в съседство с неговия народ и дори воюващи с последния. За някакво родство при двата различни народа липсват каквито и да било доказателства както в историческите извори, така и в резултатите от археологическите изследвания – няма да срещнем такива доказателства нито в езиците им, нито в преданията от техния фолклор и обичаите им. Никаква близост между тях няма да засвидетелствуват също и генетичните изследвания. И въпреки всичко това, германците изграждат цялата си национална доктрина върху мнимата идентичност на двата коренно различни по абсолютно всички показатели народа, като освен това претендират и за приоритета на своя език, наричан от тях „индогермански“, пред езика на народите от Югоизточна Европа с принадлежащата към същия културен кръг Мала Азия, където зараждането на цивилизацията с всички нейни аспекти предшества средноевропейската с много хилядолетия.

Изследванията върху остатъците от езика на старото население, обитавало в далечното минало Северното Причерноморие и по-точно югозападната част на Крим, считано от германските учени за изконно германско, не довеждат до очакваните от тях резултати. Тези резултати обаче ни дават много важни указания за отношението между етноса и езика – между развитието на даден етнически тип и развитието на неговия език. И ние виждаме, че определени етнически белези запазват своите особености и своята характеристика независимо от развитието на езика, който е подложен на големи изменения под въздействието на околната среда и от влиянията при общуването на индивидите с представители на други езикови групи. Такъв е случаят и с описаните от Прокоп и Йордан готи-тетраксити, чийто език загубва своите характерни особености още в ранното средновековие, много векове преди Бусбек да срещне негов представител, отличаващ се по външността си значително от останалите хора, които фламандският дипломат вижда около себе си в турската столица. Но този представител на стария народ – какъвто и да е този народ – е забравил или по-скоро никога не е знаел езика на своя народ, забравен от неговите предци преди десетки поколения. Повече от два века по-късно Петер Симон Палас ще се

облъска също с представители на очевидно същия етнос, притежаващи дори същите външни отличителни белези, чийто език обаче е съхранил твърде малко от своята субстанция, за да може да получи някакво конкретно определение от експерта по езиците на всички народи в света – *linguarum totius orbis*. В този смисъл аз не мога да споделя песимистичните изводи на Фридрих Браун и всички останали немски автори за предстоящото пълно изчезване и претопяване на този етнос – каквото и название да му бъде дадено. Представителите му ще бъдат подложени през последвалите два века на едни от най-големите гонения и геноциди не само в рамките на съветското общество на народи, но и в цялата история на човечеството: да не забравяме, че още първият организиран и „образцово“ проведен геноцид съветската власт провежда срещу така нареченото „казачество“ – пъстрата сбирка от народи с общ произход и сродни с нашия, населяващи южните области на Русия.⁶³ Тъй като този геноцид ще се окаже недостатъчно ефикасен, той ще бъде повторен още веднаж през 1930-те години и още веднаж в средата на 1940-те – но и астрономическите цифри в списъците на репресираните, все поголеми при всяко следващо гонение, не могат да покажат унищожението и изкореняването на туй население с каквато и цел да бъде провеждано. И то отново се завърща по родните си места.⁶⁴

Също както и нашият, българският, народ.

* * *

Тук, на това място, трябва да завършат и нашите издирвания. Преди три години ние тръгнахме по следите на един измислен народ – а намерихме един действителен народ: нашия. Докато за съществуването на първия знаят само неговите изобретатели, за нашия *действителен* народ знаят всички историци откакто има историческа наука – за него не знаят само неговите потомци, пръснати по всички краища на света. А той е бил известен на своите съседи още хилядолетия преди да има такава историческа наука. И те са му давали много и различни названия – макар и

под всички тези различни названия да са разбирали само него. И той е изпълнил всички изминали хилядолетия със своята история, със своите дела, със своите борби за оцеляване, със своите открития. Той пръв в Европа започнал обработването на земята и на металите, пръв в Европа създава художествена керамика и майсторски изработени накити от благородни метали. Но и неговите писмена са най-старите на европейския континент, а той пръв приема там и Словото Божие – и пръв го превежда на своя език и със своята писменост. Пръв отстоява и своята вяра със самопожертвувателност, каквато преди, но и след него, не е засвидетелствувана от никой друг народ.

БЕЛЕЖКИ

¹ Изчерпателни биографични бележки за Бусбек се съдържат в повечето издания на неговите съчинения и в интернет → <http://www.mike-epidavros.com/busbecq/biografie.html> . Всички те почитат на биографията му от Жан Франсоа Фопенс (Jean François Foppens, 1689-1761 – Bibliotheca Belgica, sive Virorum In Belgio Vitâ, Scriptisque Illustrium Catalogus, Librorumque Nomenclatura; Continens Scriptores à Clariss. Viris Valerio Andrea, Auberto Miræo, Francisco Sweertio, Aliisque, recensitos, usque ad annum MDCLXXX. Cura & Studio Joannis Francisci Foppens Bruxellensis, S. T. L. Metrop. ac Primat. Ecclesiæ Mechliniensis Canonici Graduati ac Pœnitentiarîi, T. 2, Bruxellis: Pierre Foppens, 1739). Българската транскрипция на името даваме тъй, както неговото произнасяне е прието от повечето автори, макар и при някои да го срещаме и записано като Bušbecq – която транслитерация изглежда даже, че е по-вярна.

² Първото издание на книгата в нейния латински оригинал излиза под заглавие *Augerii Gisenii Busbequii D. Legationis Turcicæ Epistolæ IV. Quarum priores duæ ante aliquot annos in lucem prodierunt sub nomine Itinerum Constantinopolitani & Amasiani. Adiectæ sunt duæ alteræ. Cum Indice omnium locupletissimo*, Parisis: Beys, 1589, последвано в 1595 от второ, излязло в същата година и във Frankfurt am Main: Wechel, Marny & Aubry. Това издание ляга в основата на многобройни препечатвания и преводи, в това число и на английски език от Edward Seimour Forster: *The Turkish Letters of Augerius Ghiselinnus Busbequis*, също преиздавано многократно, за последен път в London: Sickle Moon Books, 2001, преиздадено от Louisiana State University Press, 2005, и на немски от Mario Krammer: *Vier Sendschreiben über die Gesandtschaft nach der Türkei aus den Jahren 1555 bis 1562 von Ogier Ghiselin von Busbeck*, Berlin: Weltgeist-Bücher Verlags-Gesellschaft, 1926; електронно издание при TITUS (Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien): *Augerius Gisenius Busbequius, Omnia quæ extant. The Account of Crimean Gothic, contained in Busbecq's letter*, Electronic text prepared by Sigurður H. Pálsson, Vienna 1995, TITUS-Version reformatted according to the original edition Augerii Gisenii Busbequii Omnia quæ extant, Basel: Jo. Brandmüller, 1740 / Reprint Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1968 by Jost Gippert, Frankfurt a/M, 2000; електронно издание → <http://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/texte/etcs/germ/got/krimgot/krimg.htm?krimg001.htm> също в маш. текст и факсимиле при CERA (Corpus Epistolicum Recentioris Aevi): CAMENA – Corpus Automatum Electorum Neolatinitatis Auctorum – Busbecq, Ogier Ghislain → http://www.uni-mannheim.de/mateo/cera/autoren/busbecq_cera.html

³ За българския превод са ползвани посочените по-горе издания на немския и английския превод, както и електронното издание на латинския оригинал.

⁴ Твърдението на Бусбек, че саксонците се заселили в Седмоградско, не почива на истината – първите заселници идват в страната в 1147 година. Но и за предположението, че турците преселили в Крим някакъв значителен контингент от това население, липсват доказателства.

⁵ Както беше показано в предишните студии от този сборник, твърдението за „преселване на готи от о-в Скандза през второто хилядолетие пр. Хр.“ не почива на никакви данни от историческите извори и е лишено от всякаква

логика. То по всяка вероятност е било съчинено от придворния историк на Теодорих, Касиодор, за придаване на повече тежест на неговата съществувала само няколко десетилетия империя. Забележително обаче е, че не само Бусбек, но и преобладаващата част от германския народ, включително историците и литераторите, вярват на тази измислена история, без дори да се замислят за нейната автентичност – по този въпрос вж. студията на Сергей Лесной/Парамонов в първата част на сборника, с. 141 и сл., както и моите бележки пак там на с. 18 и 27 сл., заедно с посочената литература към тях.

⁶ Изчерпателен и коментиран преглед на литературата по „езика на кримските готи“ вж. в монографията на MacDonald Stearns Jr., *Crimean Gothic. Analysis and Etymology of the Corpus*, Saratoga (Calif.) 1978 (=Studia Linguistica et Philologica 6). Вж. и същ., *Das Krimgotische*, в: Heinrich Beck (Hrsg.), *Germanische Rest- und Trümmersprachen*, Berlin / New York: Walter de Gruyter, 1989, с. 175-194 (=Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 3). Актуализирана библиография на тази тема вж. в *Bibliographia Gotica*, compiled by Dr Christian T. Petersen (=Gotica Minora V), CD-Rom, Darmstadt: Syllabus, 2005: Crimean Gothic A. Busbecq's Letters, Editions and Translations: № 472-483.

⁷ Вж. по този въпрос моите бележки в предговора ми към *Готи и гети, Изследвания по история на културата*, София: Ziezi ex quo Vulgares, 2005, ²2008, с. 10.

⁸ През последните месеци този термин беше прилаган многократно в чуждата и нашата преса във връзка с въпроси от новата българска история, колкото това и да е неуместно, защото той засягаше дела, събития и лица, за чието съществуване историографията разполага с всички видове доказателства – от свидетелските показания на напълно безпристрани наблюдатели, ползващи се с безукорна репутация, до официални протоколи на комисии, включително и от заинтересованата чужда страна, потвърждаващи печалната реалност на събитията обявени, от някои съвременни политици за нереални, съчинени и манипулирани. Тъй като аз не намирам нищо общо в събитията от българската и германската история, позволяващо еднаквото прилагане за тях на термина „мит“, нито имам намерение да противопоставя едните събития на другите, дължен съм да заявя, че моите изследвания върху миналото на народа, известен на историята от най-дълбока древност под името „гети“, са започнали още преди пет десетилетия без каквито и да е конюнктурни съображения. Че с историята на моя народ са правени и продължават да се правят от незапомнени времена и чак до ден днешен манипулации от най-различни страни е факт, срещу който според моето убеждение могат и трябва да се представят доказателства, с каквито науката днес разполага. И в събирането и представянето на тези доказателства аз виждам своята задача.

⁹ August Schleicher, 1821-1868. За него в българската историография е възприето мнението, че установява в науката схващането за българския произход на „църковнославянския език“, противно на дотогава (а в известни среди и досега) господстващото мнение, че „Кирило-Методиевият език е общият за всички славянски племена от старобаварската граница до п-ов Пелопонес «старословенски език»“, поддържано от Франц Миклошич, и че също пръв „поставя началото на цялостното сравнително-историческо изложение на старобългарската граматика“. И двете твърдения не отговарят на истината и могат да бъдат изложени само от автори,

които не са чели изследванията нито на единия, нито на другия. Защото именно Миклошич в цяла поредица публикации, включително многократно преиздаваната чак до последно време негова четиритомна *Сравнителна граматика на славянските езици*, показва специфичния характер и особеностите при граматиката на българския език, отличаващи я от граматиката на останалите езици. Според него българският език, заедно с албанския, румънския и дори новогръцкия, наследява особеностите в граматиката – но и фонетиката – от езика на първоначалното население на Балканския полуостров, значително отличаващи се от граматиката и фонетиката на останалите славянски народи. На тази теза на Миклошич, обоснована с множество примери, се противопоставя твърдението на Шлайхер: „забележително явление е, че в долина Дунав и на югозапад от него се намира една група от съседни помежду си езици, които при всички техни племенни различия си приличат само по това, че са най-опорочените (die verdorbensten) в своите езикови семейства. Тези уродливи (missrathenen) синове са влашкият сред романските езици, българският сред славянските и албанският сред гръцките. При най-северния език, посочен на първо място, развалата се показва все още в ограничена степен, в средния, българския – вече в по-голяма степен, а в най-южния, албанския, тя достига до такава висока степен, която почти скрива неговия произход. Тези три езика си приличат особено и по това, че закачат члена в края на думата.“ С това си твърдение, което той излага в своя забележителен труд за европейските езици, излязъл за първи път в 1850 година и от тогава до днес отпечатан в стотици издания на всички културни езици (включително японски, но без български!) и считан за основен труд на сравнителното езикознание – както и трудовете му върху „индогерманските езици“, за които конструира и родословното дърво – той не може да обясни как и защо именно на този „уродлив“ и „опорочен“ език възниква цялата „славянска“ богослужебна литература, но и писмеността, на която тя е написана и се употребява до днес от стотици милиони жители на нашата планета. А що се отнася до съчинените от Шлайхер *арийци*, считани от германците за техни прадеди, и тяхното „историческо предопределение“, ще си позволя да цитирам думите на известния почитател и последовател на Шлайхер, австрийския философ-германист Вилхелм Шерер (Wilhelm Scherer, 1841-1886), ученик на Якоб Грим, който върху основите на теорията на Шлайхер изгражда своята *Система на националната етика*: „Историята на немския език води началото си от голямата народна общност, която аз обозначавам с красивото и пълнозвучно, а навярно (vielleicht) и исторически обосновано име *арийци*. И понеже това име тъй красиво звучи, то би трябвало и да е вярно (ist's wohl auch wahr). Имало е един арийски първичен народ и – според учението на Шлайхер – арийски първичен език. Той води през първоначалния германски език към немския. И обратно: миналото може да се проумее от съвременето. Историята на езика е история на силата и мощта: между думите също се води борба за съществуване. Наистина, езикът е възникнал от приноса на велики личности, преди всичко поети, но също и въз основа на непоклатими закони за връзката между звука и смисъла. В езика се отразява света на една нация – в немския език това е страстната природа на древните *германи*, която намира своята изява във войната, играта и насилието. Природа и история, народ и език, природна дарба и нейното развитие – всичко това е преплетено помежду си. А резултатът ще бъде Германската империя – независимо от това с какви методи на насилие ще се осъществи“ – *Zur Geschichte der deutschen Sprache*, Berlin, 21878, с. 3 – вж. също с. XI, 19, 22 и 87. Смятам, че този цитат не се нуждае от никакви коментари.

¹⁰ За обстоятелствата, довели до замяната на етнонима „гети“ с „готи“ вж. предишния раздел на настоящия сборник, с. 312 сл.

¹¹ Johann Tischler, *Hethitisch hatukaf/-,schrecklich‘: kringotisch atochta ‚malum‘* (Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 92/1978, с. 108-111).

¹² Изказванията на Сталин по въпросите за езикознанието от 1950 година практически поставят „извън закона“ изследванията на сравнителното езикознание, започнати в Русия от академик Н. Я. Мар, като дори пречат за използването на събраните дотогава материали. В същото време и в Германия никой не проявява интерес към въпроси, противоречащи на «индогерманската» теория, ако и след войната тя в повечето европейски страни (освен в Германия) да не се нарича така, а «индоевропейска», без да промени обаче съдържанието си.

¹³ За несигурния начин на предаването текста на Бусбек е посветена цяла обширна студия, останала на мнозина изследователи неизвестна, а понеже не е публикувана в по-разпространените периодични научни издания тя не се споменава в повечето изследвания върху филологичните основи на езика на «кримските готи»: Edward Schröder, *Busbecqs Krimgotisches Vokabular* (Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 1910, с. 1-16), Repr.: *Gotica Minora IV, Taurica & Slavica*, Darmstadt: Sylabus, 2005, с. 1-16. В тази студия авторът обръща особено внимание на обстоятелството, че до нас не е стигнал оригиналният ръкопис на Бусбек, а само преписи от преписи, предаващи често съдържанието по различен начин. Първите издания на две от писмата на Бусбек, отпечатани поотделно, излизат едно подир друго в 1581 и 1582 година още преди неговата смърт, но явно без неговото знание, а до предвижданата обработка на ръкописа от самия него, за която се съобщава в едно писмо от 1584 година, не се стига. Така и първото пълно издание на четирите писма излиза в 1589 година без Бусбек да се е погрижил за авторизиран препис, по който то да се отпечата и съдържа много голям брой печатни грешки и отклонения от текста на запазените преписи от писмата. Броят на тези грешки расте в геометрична прогресия при следващите издания, като към тях се прибавят и нови грешки и „поправки“. Такива грешки съдържат и много от „готските“ думи. За очевидно погрешно записаните още в ръкописа думи *eriten* вместо *criten* (*flere* =плача) и *stein* (камък) вместо *stern* (звезда), за която се дава и нейният латински превод *stella*, тяхната поправка е оправдана. Други думи обаче, за които нито е известно как те са изговорени от информатора на Бусбек, нито как той самият ги е записал, някои изследователи и издатели самоволно поправят, за да ги приближат към своята представа за „готския“ език и по такъв начин лишават „свидетелствата“ на Бусбек от каквато и да било документална стойност. Така те променят дадената в първото печатно издание дума *fyuf* (пет) във *fyuf*, както и *fiscet* във *fisc* (=fisch) и ги доближават още повече към съвременния немски език.

¹⁴ Град Мангът се е намирал северозападно от днешния Севастопол в подножието на планината Белбек, на брега на едноименната река, където сега се намира летището; още през XVIII век от него са се виждали само купища развалини. Името му произлиза от названието на тюркското племе мангът, но думата *mōghu* е от ирански произход и означава **маг, огнепоклонник, жрец на зороастризма** – вж. Валерий Анатольевич Бушаков, *Тюркская этноойкони-*

мия *Крыма*, Дисертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Москва, 1991, № 24, с. 157-159 и *Приложение* № 199, с. 70-72. Срв. също G. J. Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki, 1935, с. 256, 269. Известно е, че Мангът е бил главен град на готите-гети; за него споменава и Палас (вж. по-долу, бел. 48), но дава погрешни сведения, че бил основан от гунезците, докато първоначалното селище на неговото място е съществувало повече от едно хилядолетие преди това.

¹⁵ Това е селото, съставено от три селища с названията Буюк-Сюйрен, Кючюк-Сюйрен и Таш-Баскан-Сюйрен, разположени едно до друго на десния бряг на Белбек, близо до Мангът. За него вж.: В. В. Вельяминов-Зерновъ, *Материалы для истории Крымского ханства*, С.-Петербургъ, 1864, с. 26 и сл. и В. А. Бушаков, *Тюркская этноонимия Крыма* (вж. пред. бел.), с. 71 и 75. Трябва да обърна внимание на читателя, че при изселването на местното „татарско“ население през 1945 година буквално за един ден се заменят всички топоними с руски и възстановяването на предишните още не е извършено, а в много случаи е и невъзможно. Това оправдава и издаването на посоченото тук изследване, свързано с изключително много затруднения и пречки.

¹⁶ Ще напомня, че по такъв начин, «жыгъ», е предадена думата «живя» в *Именника на българските князе* и както още П. Добрев отбеляза, тя там не е погрешно преписана от „малограмотния копист“ от XV век, а се употребява в езика на народи, които днес се считат за наследници на българите – в действителност тя не е донесена там от „прабългарите“, а е останала от езика на първоначалното население в този район. За нейната употреба в календарите на древните народи и в *Именника на българските князе* вж. Louis Bazin, *Les calendriers turcs anciens et medievauux*, These presentee devant l'Universite de Paris III, le 2 decembre 1972, Service de reproduction des theses, Universite de Lille III, 1974, с. 664 – за избягване на недоразумения ще отбележа, че авторът на посочения труд **не причислява** календара на Именника към тюркомонголските календари, нито неговия език към тюркотатарските.

¹⁷ Hans Ferdinand Maßmann: *Wie steht es um Augerius Gislenius Busbecks Gothen in der Krim?* (Zeitschrift für deutsches Altertum 1/1841, с. 345-366, *Gotica Minora* 3), Repr.: *Gotica Minora Quarta*, Darmstadt: Sylabus, 2005.

¹⁸ Пак там, с. 360-362.

¹⁹ Също, с. 362 и сл.

²⁰ Тези думи на Масман са принудени да признаят всички изследователи, писали през следващите 160 години за «кримските готи». Без обаче да споменат, че и през цялото хилядолетие, което разделя съобщенията на Прокоп и Йордан от срещата на Бусбек с неговите информатори, нито един исторически извор не отбелязва съществуването на някакви готи в Крим. В този смисъл и съобщението на посетилия в 1253 година Крим миноритски монах от фламандски произход Вилхелм Рубрук, че там бил заварил „**готи, чийто език е тевтонски**“ (*Goti, quorum ydiuma est Teutonicum*) се тълкува от изследователите преднамерено погрешно, защото там той казва, че „**тевтонският език е един и същ с езика на вандалите, рутените, полоните, бохемите и славоните**“. Или с други думи, че готският/гетският език е един и същ или най-малкото близък с руския, полския, чешкия, словашкия и словенския. И от това следва, че и за него езикът на «кримските готи» не е

германският език. За това съобщение вж. предишния раздел, стр. 323 сл. Но също и локализирането на епископията Готия след V век е неоснователно. Нейното седалище се премества в Адрианопол/Одрин още през IV век и това потвърждава в доклада си за VII Вселенски събор Анастасий Библиотекарят (Migne, *Patrologia Latina*, tomus 129, 3, кол. 243, 246-247). Подробности по този въпрос вж. в откъса от студията на Г. Ценов, *Готи и германци в Готи и гети* I, с. 114. А причината, че тя не се съобщава в повечето исторически извори е обстоятелството, че е считана от православната църква за „еретическа“. Същевременно от VI век нататък тя се дублира с „православната“ епископия „Готия“, която получила според съобщението на Прокоп от Юстиниан епископ-титуляр – вж. следващата бележка.

²¹ Лаконичното съобщение на Прокоп (*Libri de bellis* VIII, 4) гласи: „Близко до тези места, от където започва «Блатото» [Азовско море], живеят така наречените готи-тетраксити; те не са многобройни и въпреки това спазват с благоговение Християнския закон не по-зле от много други. [...] Не мога да кажа дали тези готи някога, подобно на другите готски племена, са възприели Ариевото учение, или пък са изповядвали нещо друго относно вярата, понеже те самите не знаят това. Но те проявяват във вярата голяма простота и нехайство. Преди малко време, сиреч (на) двадесет и първата година от самодържавното управление на Юстиниан [547/548] те отправили във Византион четирима пратеници с молба да им даде епископ, понеже техният епископ починал малко време преди това и били узнали, че императорът щял да изпрати епископ и на абасгите [дн. абхазии]. Император Юстиниан изпълнил с най-голяма готовност тяхното искане и ги отпратил“ – преводът е по ГИБИ 2/1958, с. 138, където е даден и оригиналният гръцки текст по изданието на Hauru.

²² Изреждането на всички съчинения и автори, при които за кратките съобщения на Прокоп и Йордан са изписани много стотици страници, излиза извън рамките на тази студия. Освен главните съчинения по германска история, като издадените в десетки издания и многохилядни тиражи през целия XX век книги на Ludwig Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung*, *Die germanischen Reiche der Völkerwanderung*, *Geschichte der germanischen Frühzeit*, *Allgemeine Geschichte der germanischen Völker bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*, *Zur Geschichte der Krimgoten*, *Die Ostgermanen*, *Die Westgermanen* и *Das germanische Volkstum in den Reichen der Völkerwanderung* или главните изследвания за готите, като също излязлата вече в няколко издания на много езици книга на Herwig Wolfram, *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, München: C. H. Beck, 1979, ²1980, ³1990, ⁴2001, ще отбележа тук само няколко изследвания, посветени предимно или изключително на тази тема: Wilhelm Tomaschek, *Die Goten in Taurien*, Wien: Alfred Holder, 1881 (репринт в *Gotica Minora IV Taurica & Slavica*, 2005); Friedrich Kluge, *Die Krimgoten*, в: *Paul & Braunes Beiträge* (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur) 11/1886, с. 563-564 (репринт пак там); Alfred Götze, *Die Krimgoten*, пак там, 26/1901, с. 313-315 (репринт пак там); Richard Loewe, *Jakob Ziegler über die Krimgoten*, пак там, 26/1901, с. 561-568 (репринт пак там); Dietrich Gerhardt, *Das Gotische in der Krim*, в: *Südost-Forschungen* 5/1940, с. 200-204 (репринт пак там); Ernst Philippson, *Eine mißverständene Nachricht über die Krimgoten*, в: *Publications of the modern Language Association of America*, New York, 58/1943,

с. 564-565 (репринт пак там); Karl Adolf Herschel, *Die tetraxitischen Goten*, в: *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit* NF 6/1859, кол. 13-16, 93-95 (репринт пак там); Richard Loewe, *Die Krimgotenfrage: Tetraxiten*, в: *Indogermanische Forschungen* 13/1902, с. 65 сл. (репринт пак там); Alexander Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge (Massachusetts): The Mediaeval Academy of America, 1936, с. 57-69 (репринт пак там); George Vernadsky, *The riddle of the Gothi Tetraxitae*, в: *Saeculum* 2/1951, с. 351-355. Между новите публикации ще отбележа само монографията на I. С. Піоро, *Крымская Готия. Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и ранне средневековье*, Киев, Либідь, 1990 и двете му статии *К вопросу о потомках крымских готтов*, в: *Международные отношения в бассейне Чёрного моря в древности и средние века*, Ростов на Дону, 1999 и *Кримські готи в світлі археологічних та етнологічних досліджень*, в: *Археологія* (Київ), 2000, № 3, с. 18-27, за които авторът не си е направил и най-малкия труд да прочете какво са писали други автори по въпроса за готите, така че за него „присутність готів-германців в кримському конгломераті – це факт доведений [...] письмовими джерелами 13-16 ст.“

²³ Стр. 159 сл.

²⁴ Тук трябва да подчертая, че Йордан съобщава в своята *История на гетите* (§ 267) само за преселилите се в Мизия, т.е. отсам Дунав, готи: „*Erant si quidem et alii Gothi, qui dicuntur minores, populus inmensus, cum suo pontifice ipsoque primato Vulfila, qui eis dicitur et litteras insituisse. Hodieque sunt in Moesia regionem incolentes Nicopolitanam ad pedes Emimonti gens multa, sed paupera et inbellis nihilque habundans nisi armenta diversi generis pecorum et pasua silvaque lignarum; parum tritici citerarumque specierum terras fecundas. Vineas vero nec, si sunt alibi, certi eorum cognoscent ex vicina loca sibi vinum ne-gotiantes; nam lacte aluntur plerique.*“ И в български превод по ЛИБИ I, с. 359: „Има и други готи, които се наричат «малоготи». Те са многоброен народ. Техен епископ и първосвещеник бил Вулфила, който, както се казва, им бил създал и азбука. И днес те се намират в Мизия и обитават Никополската област в полите на Хемимонт [Хемус]. Те са многобройно племе, но бедно и невойнствено, имат в изобилие само стада от разновиден добитък, пасбища и гори. Земята им е малко плодородна с пшеница и с други плодове. Някои от тях не знаят дали има другеда лозя, ако и да купуват вино от съседните места, понеже повечето от тях се хранят с мляко“.

²⁵ Срв. моите бележки по този въпрос в предговора към настоящото издание, както и в първия раздел на този сборник с посочената там литература и преди всичко публикациите за археологическите изследвания в кастела Ятрус при устието на р. Янтра: *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, hrsg. vom Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie in Berlin in Verbindung mit dem Archäologischen Institut der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 1: *Ergebnisse der Ausgrabungen 1966-1973*; Bd. 2: *Ergebnisse der Ausgrabungen 1966-1973*, Bd. 3: *Die mittelalterlichen Siedlungen von Michael Wendel*; Bd. 4: *Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1981*; Bd. 5: *Studien zur Geschichte des Kastells Iatrus: (Forschungsstand 1989)*, mit Beiträgen von L. Bartosiewicz, Berlin: Akademie-Verlag, 1979, 1982, 1986, 1991, 1995. Вж. също: G. von Bülow, *Das spätantike Kastell Iatrus am Unterdonaulimes in Bulgarien. Stand und Probleme der Erforschung* (Berichte der Germanisch-Römischen Kommission 75/1994, с. 5-22). Дълга да изкажа моята благодарност към д-р Герда Зомер-фон Бюлов, която ми даде възможност да се запозная и с текста на том 6 от публикациите за Ятрус, който е под печат и предстои да излезе.

²⁶ Въпросът за старата писменост на населението от Северното Причерноморие се разглежда изчерпателно в първия раздел на настоящия сборник.

²⁷ Пак там.

²⁸ За този пътепис и сведенията в него вж. третия раздел на същия сборник, с.323 сл.

²⁹ Херодот, *История* I-II, Превод от старогръцки П. Димитров, под редакцията на Г. Михайлов, София: Наука и изкуство, 1986, 1990. Вж. също и откъсите в: *Извори за историята на Тракия и траките* I, София, 1981, и по-специално гл. V, 3,2, поместени и в третия раздел.

³⁰ Вж.: N. Holzberg, *Ovid. Dichter und Werk*, München: C.H.Beck, ²1998; Publius Ovidius Naso, *Gedichte aus der Verbannung: lateinisch und deutsch*, Stuttgart: Reclam, 2001; същ., *Briefe aus der Verbannung: lateinisch und deutsch*, Zürich: Artemis & Winkler, 2001; *Ovids Epistolae ex Ponto* I-II, Komment. M. Helzle, Heidelberg: Winkler, 2003 и Karin Florian, *Ovids Jahre am Pontos. Eine diachronische Analyse der Tristien und Epistolae ex Ponto*, Innsbruck/Wien/Bozen: Studien Verlag, 2007.

³¹ Вж. бълг. превод на *Откъсците* от Приск (*Excerpta e Prisco*) в ГИБИ, I/1954: 10 Пътуването на Максимин, с. 103-119.

³² За свидетелствата на св. Йероним вж. моята студия *Готи и гети* в: *Готи и гети*, Изследвания, с. 55-62 с посочената там литература.

³³ Пак там и по-спец. с. 58-62. Съчинението на Храбан Мавър *За писмената (De inventione litterarum)* е поместено в *Patrologia cursus completus, Seria latina*, Edit. Migne, tomus 112, Lutetia Parisiorum, 1878 (репринт Turnholti: Typographi Brepols Editores Pontifici, 1963), кол. 1579-1584.

³⁴ *Walahfrid Strabo's Libellus de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum*, в: *Capitularia regum Francorum (Capitularia regum Francorum / denuo ed. Alfredus Boretius, edit. nova, Hannoverae: Hahniani, 1960 (=Monumenta Germaniae Historica, Leges, 2, 2, с. 471 сл.)*. Срв. също по този въпрос бележките в студията на Г. Ценов (вж. бел. 20), с. 114, заедно с целия текст от съобщението на Валафрид Страбо. Вж. и моите бележки тук на с. 320.

³⁵ Peter Simon Pallas, 1747-1811. За него вж. подробно по-долу, с. 20 сл.

³⁶ На този въпрос е посветена цялия първи раздел на този сборник и тук е излишно да повтаряме неговите заключения.

³⁷ Същото се отнася и до разчитането на руническите надписи, което там е разгледано изчерпателно.

³⁸ Engelbert Kämpfer (1651-1716), известен германски фолклорист и етнограф, който пръв прави японската култура достойна на европейската наука. За него вж. преди всичко: Sabine Klocke-Daffa, *Engelbert Kämpfer und die kulturelle Begegnung zwischen Europa und Asien*, Lemgo: Landesverband Lippe & Institut für Lippische Landeskunde, 2003 и Gerhard Bonn, *Engelbert Kämpfer: der Reisende und sein Einfluß auf die europäische Bewußtseinbildung über Asien*, Frankfurt am Main: Lang, 2003. Голямата популярност на Кемпфер е причина за възникването на разни легенди относно дейността и пътешествията му, предавани от уста на уста в течение на столетия – включително и за мнимото му пребива-

ване в Крим. Едва издаването на пълното събрание на съчиненията и писмата му през последните години (Engelbert Kämpfer, *Werke*, I-V, Kritische Ausgabe in Einzelbänden, München: Iudicum, 2001-2003) можа да изясни напълно въпроса с приписването и на него „откриване на следи от езика на кримските готи“. В съчиненията и писмата си той само цитира Бусбек, докато сам никога не е бил в Крим. По този въпрос срв. също бележките на А. А. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, (вж. бел. 22), с. 274-275 и на С. Лесной, както и моите бележки към статията на последния в първия сборник *Готи и гети*, с. 147-148. До каква степен се възбужда фантазията на някои германски автори от известията за „езика на кримските готи“ може да покаже един кратък откъс от книгата на известен немски белетрист от средата на миналия век, публикуван в репринт и в поредицата *Gotica Minora* IV/2004, който даваме в български превод:

ПОСЛЕДНИТЕ ГОТИ И ЛЮЛЯКЪТ

(из [Ото] Шлиске, *Сребърният ръкопис*, Щутгарт 1959)

Малко преди повторното откриване на Сребърния ръкопис през XVI век в Европа става известно, че на Черно море все още живеят остатъци от готите. Това дава повод на императорския посланик Аузеруус Гислаин фон Бусбек да предприеме в 1562 година изследователско пътуване в Ориента. Това пътешествие е изпълнено с приключения, но има и изненадващи резултати. Сред развалините на храма на Авууст и Рим [?] в Анкира, сегашната Анкара, Бусбек намира каменната плоча с прочутия надпис на император Авууст, в който той съобщава за своите дела по време на управлението си. А в Крим Бусбек открива действително още остатъци от готското население. На него му се отдава да получи от старите хора голям [?] брой готски думи и той съставя изчерпателен речник от тези думи на кримските готи. А туй става наистина в последния момент, тъй като малко след това измират и последните остатъци от говорещото на готски език население в Крим. От тези кримски готи обаче Бусбек донася не само свидетелството за готския език, а и няколко коренчета люляк. По такъв начин идва и люлякът в Германия като последен дар от готите.

³⁹ На този въпрос ще се спрем малко по-нататък.

⁴⁰ Вж. бел. 16.

⁴¹ Тъй като не съм специалист нито по германска филология, нито по диалектите в германския език, предоставям решаването на този въпрос на филолозите – срв. също и бележките за него от Сергей Лесной. Но че някои думи от езика на «кримските готи» – също както от т. нар. „Библия на Вулфила“ и от останалите фрагменти във Волфенбютел, Милано и Гисен, свързани тясно с историята и културата на лангобардите (вж. *Готи гети* I, с. 169-174) – се срещат само в западногермански диалекти, потвърждават всички техни изследователи, включително и авторът на най-големия труд за „езика на кримските готи“, MacDonald Stearns Jr., *Das Krimgotische*, (вж. бел. 7), с. 184 и сл. – макар и да приема, подобно на някои други автори, че заселването на германски племена в Крим и изобщо в Северното Причерноморие, е било извършено от западногермански племена през II в. сл. Хр., ако и сред тези племена да не са известни никакви готи; но и такава придвижване на многочислени племена през гъсто заселената територия на Централна Европа по това време е немислимо и лишенно от всякакви основания, а и не се споменава от никакви исторически извори.

⁴² Между тези парадоксални тълкувания е извлечането етимологията на името Йордан – едно от най разпространените собствени имена в нашите земи от древността до наши дни – от „германската“ дума Iornand =глиган (Jakob Grimm, *Über Iornandes und die Geten*, Gelesen in der Akademie der Wissenschaften am 5 Merz 1846, в: същ., *Kleinere Schriften* III, Abhandlungen zur Literatur und Grammatik, Berlin, 1866, репринт Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1965, с. 171-173), както и на не по-малко разпространеното у нас име Сава от „германските“ имена Sabigoto, Sabarich и Sabulo (Richard Loewe, *Gothische Namen in hagiographischen Texten*, в: Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 47/1923, Halle, 1923, с. 432). Със същата доказателна стойност са твърденията на същия автор и на същото място, че Верко, Гатя, Ала, Лариса, Маминка и Мика, но и много други, били „германско-готски“ имена. За мнимите „германски“ имена в езика на готите/гетите вж. статията на Георги Сотиров в *Готи и гети I*, както и студиите му *Slavonic Names in Greek and Roman Antiquities*, в *Onomastica/Назвознавство* № 37, Quebec/Winipeg: Published by Canadian Institute of Onomastic Sciences and the Ukrainian Free Academy of sciences, 1969, с. 5-20 и *A tentative glossary of Thracian words*, в: *The Canadian Journal of Linguistics*, 8:2 (1963), с. 97-110, а така също новоизлязлото изследване на Николай Тодоров, *Българският именник в Стара и Нова Европа*, София: Тангра/ТанНакРа 69, 2008.

⁴³ Вж. бел. 11.

⁴⁴ Леонид А. Гиндин, *Древнейшая ономастика Восточных Балкан*. София: Издателство на БАН, 1981; *Гом. Кръвои в конкретно-историческа интерпретация*, в *Славянско и балканско езиковедие. Проблеми езикових контакти*. Москва, 1983; *Значение данных фракологии в комплекс проблем индоевропеистики*, в *Античная балканистика*, 6. Тезиси докладов. Москва, 1988; *Население гомеровской Трои. Историко-филологическое исследование по этнологии Древней Анатолии*. Москва, 1993; *Лингво-филологический анализ X песни «Одиссеи» и некоторые принципы гомеровской поэтики*, в *Античная культура и современная наука*. Москва, 1985; *Thrakien und die Völker Altkleinasiens. Versuch einer historisch-philologischen Untersuchung*, Innsbruck, 1999. В действителност със своите изследвания Л. А. Гиндин развива по-нататък тезата за т.нар. яфетически езици, изложена половин век по-рано от известния руски филолог Н. Я. Мар и обявена от Сталин за „антимарксистическа и ненаучна“, но я развива вече на базата на новите открития на палеолингвистиката и посочва значителен брой думи и топоними, считани досега за „славянски“, в лексиката на хетите/гетите от третото хилядолетие пр. Хр. и в топонимията на цяла Евразия от Омировата епоха.

⁴⁵ *Die letzten Schicksale der Krimgoten* (=Jahresbericht der Reformierten Kirchenschule zu St. Petersburg für 1889/90, Schulschriften), St. Petersburg: Buchdruckerei R. Golicke, 1890 – репринт във факсимиле на CD като приложение на *Gotica Minora IV. Taurica et Slavica*, Aschaffenburg: Sillabus, 2005.

⁴⁶ *Libri de bellis VIII*, 136-137: „Те [готите и Нарзес] се договорили, останалите живи варвари да напуснат с имуществото си Италия и никога повече да не водят войни с римляните. Около хиляда готи напуснали лагера и се отдалечили в град Тичино на отвъдната страна на По. Техен началник бил, освен другите, споменатият по-рано неведнаж Индулф. Всички останали положили клетва и с нея потвърдили споразумението. Така римляните завладели Кума и всички останали места и на осемнайстата година завършила войната с готите.“ Срв. англ. превод в «Гутенберг» →

<http://WWW.gutenberg.org/files/20298/20298-h/20298-h.htm> и руския превод в «Библиотека сайта XIII век» при «Восточная литература», Средневековые исторические источники востока и запада. Прокопий Кесарийский, *Война с готами*, кн. VIII → <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Procop/fragmeogo42.htm> Но и споменатата от Браун битка в 711 година при Xeres de la Frontera в Испания, недалече от Кадикс, след която там се установява могъществото на маврите, няма да окаже никакво влияние върху по-нататъшната съдба на този народ, който по това време вече се е завърнал окончателно в своята стара родина отсам Дунав.

⁴⁷ *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa; sectionis primae et secundae*, Petropoli, Typis Iohannis Caroli Schnoor. Двете части на този пръв в историята труд по сравнително езиковедие излизат през 1787 и 1789 година в извънредно малък и дори символичен тираж, от който за свободна продажба се пускат само 40 екземпляра. Едва излязлото през 1977 година в Хамбург факсимилно издание, подготвено за печат от Harald Naarmann, дава възможност на учените да се запознаят с този пръв по рода си труд и да оценят заслугите на Палас и Екатерина Велика за неговото съставяне, при което взимат участие още голям брой филолози. За този труд вж. преди всичко бележките на Naarmann към факсимилното издание, както и подготвеното също от него за новото издание изследване на F. von Adelung, *Catherinens der Großen Verdienst um die vergleichende Sprachkunde*, St. Petersburg (Nachdruck mit einer Einleitung und einem bio-bibliographischen Register von H. Naarmann, Hamburg, 1976).

⁴⁸ *Peter Simon Pallas Russisch-Kaiserlichen Staatsraths und Ritters [...] Bemerkungen Auf Einer Reise in Die Südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs In Den Jahren 1793 Und 1794; Mit Colorierten Kupfern*, II Band, Leipzig: Bey Gottfried Martini, 1801, с. 73-74 – последно руско издание с нов превод въз основа на авторския ръкопис: П. С. Паллас, *Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам русского государства в 1793-1794 годах*, Отв. ред. Б. В. Левшин, Москва: Наука, 1999 (=Научное наследство, 27); пълнен електронен текст на същото руско издание в *Библиотека сайта XIII век*, но без илюстрации → <http://www.vostlit.by.ru/Texts/rus6/Pallas/2frametext1.htm>. По неизвестни на мене причини, необявени и от редакторите на новото руско издание, там липсва илюстрацията с изображенията на „татарите“, която авторът споменава и описва.

⁴⁹ Вж. руското интернетно издание, Л. 54-54^{обр.}

⁵⁰ *Приложение в программъ VI. Археологическаго съезда въ Одессть*, Одесса, 1883, с. 11.

⁵¹ Записки Императорскаго Общества Исторіи и Древностей, XIV/1886, с. 7.

⁵² *Разысканія въ области готославянскихъ отношеній* (=Сборникъ отделения русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наук, т. 64), Санкт-Петербург: Типографія Императорской Академіи Наук, 1899.

⁵³ Вж. бел. 45.

⁵⁴ Пълният текст на петицията е даден в пос. съч. (вж. пред. бел.), Приложение 2, с. 82.

⁵⁵ Датата не е отбелязана на молбата.

⁵⁶ Приложение 3, пак там, с. 82-84.

⁵⁷ Приложение 4, пак там, с. 84.

⁵⁸ Приложение 5: Ведомост за броя на преселниците, пак там, с. 84-88.

⁵⁹ Вж. бел. 45.

⁶⁰ Пак там, с. 70, бел. †.

⁶¹ *Записка Антикварія о поѣздкѣ его на Кальку и Калмиусь*, Одесса, 1874, с. 6 и Приложение, с. 48.

⁶² *Die letzten Schicksale der Krimgoten*, с. 74. Още преди това, в 1775 година Екатерина Велика ще постави за върховен пастир на това „гръцко“ население своя духовен и научен съветник, „гърка“ от български произход Евгений Вулгарис, който под името Евгений Болгарский архиепископ Херсонский и Словенский ще оглави втория пост в йерархията на руската православна църква – но само за три години. И като види, че не е в състояние да преодолее езиковите и етническите бариери, разделящи го от неговото паство, ще се завърне в руската столица.

⁶³ Искам да обърна внимание на по-малко запознатия с историята на народите от Северното Причерноморие читател, че всички те са свързани повече или по малко с нашия народ – а това са, освен готите-тетраксити, също печенезите (или баджанаците, както ги нарича Ана Комнина), хазарите (козари/козази/казаци), хуните и така наречените «черни българи». И всички те участват заедно с готите-гети в една обща коалиция срещу Римската империя, чиито първи нападения са маркоманските войни, започнали в 166 година непосредствено след победата на Марк Аврелий в Месопотамия, след която държавата на партяните, наследничката на Асирия, се консолидира – а тази е нулевата година от *Именника на българските владетели*, обозначаваща началото на царския род Дуло. От тук нататък тази коалиция води под различни названия и с различни водачи своята непрекъсната война срещу империята В тази война завладяването на Рим и създаването империята на Теодорих е само междинен стадий, а с края на династията на Амалите на преден план излиза отново династията Дуло, при която коалицията се нарича Велика България. Войната срещу империята, а също и така нареченото Велико преселение на народите завършват практически с пренасянето центъра на коалицията отсам Дунав от Исперих в 680 година. Обстоятелството, че начело на тази коалиция по различно време са разни народи, но ръководени от разклонения на една и съща династия, създава погрешната представа, че във войните участват различни и враждуващи помежду си народи. В действителност Атила, Ерманрих, Теодорих и Исперих, както и Кубрат, са царе «рих» от един и същ старинен ирано-кавказки род, свързан от най-древни времена с първоначалното население на целия Понтийски район. От народите в Северното Причерноморие най-важна роля в историята на нашия народ играят печенезите, и то изключително като негови приятели и съюзници. Те многократно му оказват съдействие и помощ, особено в най-критични моменти. Така по време на най-голямата криза в управлението на Симеон I, когато подкупените от византийците маджари нападат с огромна военна мощ България и Симеон е принуден да се скрие в крепостта Дръстър (Силистра), печенезите нападат останалото в страната си без защита маджарско население, т.е. жените, децата и старците, и го избиват поголовно, което принуждава маджарската войска да

прекъсне обсадата на Дръстър и да се завърне в своята опустошена земя, в която повече няма какво да търси и се преселва в сегашната си родина. По време на имашата фатални последствия за българската държава военна авантюра на киевския велик княз Светослав Игоревич, печенезите се държат отначало настрана; при оттеглянето на русите, загубили три четвърти от войската си, те ги причакват при праговете на Днепър, отнемат плячката, която са заграбили в българските земи и ги избиват до един, включително княза им Светослав. Според Супрасълския препис от руските летописи, князът на печенезите Редег обкова със злато черепа на киевския княз и написал по обковата: „чужихъ ища и свое погуби“ (търси чуждото и загуби своето); Львовският препис (наречен по името на издателя му Львовъ) предава тези думи в друг вариант: „и сдѣлаша чашу и оковавше златомъ лобъ его и подписа на ней тако: «Чуждаго паче силъ желма, своя погуби за премногую его несытость.» – *Сводная летопись, составленная по вѣстмъ изданнымъ спискамъ летописи Л. И. Лейбовичемъ*, I, С.-Петербургъ: О.И.Бакстъ, 1876, с. 65. По време на българо-византийската война в края на X век печенезите също оказват помощ на България в решителното сражение при Ихтиман, а от средата на XI век и особено през последните му десетилетия предприемат редица нападения срещу Византия, като се превръщат в главна заплаха за нея, срещу която тя не е в състояние удържи победа. По-малко от един век след това те оказват решителна подкрепа на въстанието на Асен и Петър, а по-късно и на Иван Асен II, но и при борбите с татарите през XIV век. В българската историография им се дава названието *кумани* (кумове?), за разлика от употребеното в подигравателен смисъл от Ана Комнина название *баджанаци* – и двете названия се позовават на тесните приятелски и родствени връзки между двата народа. След завладяването на българските земи от османските турци голяма част от българското население и преди всичко духовенството, интелигенцията и родовата аристокрация, намира убежище в земите на куманите, по това време под властта на молдавското княжество, управлявано от представители на българската родова аристокрация и чиято църква е под върховенството на Охридската архиепископия.

⁶⁴ На това място не мога да не спомена вълнуващия разказ на един от далечните праправнуци на същите „кримски татари“ пред кореспондент на Берлинската телевизия в своето интервю, излъчено през 2008 година. Там той разказва за майка си, която при интернирането от съветските власти през 1945 година в Централна Азия взима със себе си само една шепа от земята на нейните прадеди, свита в малка кърпа. И му я завещава като свое най-ценно богатство със завета да се завърне в свещената родна земя.